

Pisma zanamcem

(ur. Ksenija Vidmar Horvat)

FF

UNIVERZA V LJUBLJANI
Filozofska fakulteta

Pisma zanamcem

Urednica: *Ksenija Vidmar Horvat*

Lektorica: *Špelca Mrvar*

Tehnično urejanje: *Jure Preglau*

Oblikovanje in prelom: *Jure Preglau*

Ilustracija na naslovnici: <https://www.biclipart.com/>

Založila: Založba Univerze v Ljubljani

Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Ljubljana, 2024

Prva izdaja

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Naklada: 200 izvodov

Cena: 15 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://ebooks.uni-lj.si/>
ZaložbaUL

DOI: 10.4312/9789612972769

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=187831811

ISBN 978-961-297-275-2

E-knjiga

COBISS.SI-ID=187843587

ISBN 978-961-297-276-9 (PDF)

Kazalo

Kaj reči?	5
<i>Ksenija Vidmar Horvat</i>	
Brez skrbi, konec sveta je že za nami	9
<i>Goran Vojnovič</i>	
Zavedanje odgovornosti in krivde	21
<i>Spomenka Hribar</i>	
Priče smo velikemu spopadu interpretacij	29
<i>Milena Zupančič</i>	
Se boste izvili iz primeža neoliberalne tesnobe?	35
<i>Renata Salecl</i>	
Javni razum, umetna inteligenca in zasebno dobro na poti v digitalno oligarhijo	41
<i>Slavko Splichal</i>	
Pismo otroku	57
<i>Miran Zupanič</i>	
Referendum za prihodnost	63
<i>Branko Soban</i>	
Ali nas bodo lahko zanamci brali?	
Kaj si dolgujemo predniki, mi in zanamci?	81
<i>Rudi Rizman</i>	
Intelektualno disidentstvo: vojne za pozabo, vojne za dediščino	103
<i>Svetlana Slapšak</i>	

Za novo Antigono <i>Gregor Moder</i>	123
Na periferiji imperija <i>Ervin Hladnik Milharčič</i>	139

Kaj reči?

Ksenija Vidmar Horvat

Živimo v času dramatičnih preizkušenj in katastrofičnih napovedi. 21. stoletje nas je pričakalo z vrsto planetarnih izzivov, ki si jih še slabo desetletje po koncu hladne vojne ne bi mogli zamišljati niti v najtemnejših scenarijih. Prepričani, da so mračna poglavja 20. stoletja za nami, smo z zaupanjem spremljali svetovni porast držav, ki so vstopale v demokratične družbene ureditve, in verjeli, da bomo kot svetovna družba zmožni iskati miroljubne rešitve za konflikte, ki so ostajali odprti. Dobri dve desetletji kasneje spremljamo krizo demokratičnega reda, kopičenje vojaških spopadov, genocidne grožnje obstoja narodov in manjšin, zaton temeljnih človekovih pravic. V luči temačnih napovedi prihodnosti, ki segajo od podnebnih sprememb do kolapsa družbenega konsenza o skupnih vrednotah in načelih sobivanja, potrebujemo novo družbeno pogodbo. Snovati jo moramo skupaj z generacijami, ki šele vstopajo v prihodnost, in jih opolnomočiti, da rešujejo svet za njihove zanamce.

Da bi mladim generacijam omogočili nov premislek o svoji prihodnosti, se moramo mi, njihovi predniki, temeljito zazreti vase. Kakšno dediščino jim zapuščamo; kako naj se odzovejo na vse naše civilizacijske napake, ki smo jih storili, vede ali nevede, medtem ko smo iskali načine, da bi kar najbolje ustregli svojim željam tukaj in zdaj? V delu *Dobri prednik* antropolog Roman Krznarić (2020) opozarja, da je današnji človek povsem izgubil zgodovinsko perspektivo. Naši časovni horizonti se dramatično ožijo, piše: živimo v minutah, celo sekundah, prihodnji rodovi pa bi nikoli tako usodno kot doslej potrebovali prednike, ki bi bili sposobni videti onkraj svojih trenutnih potreb in misliti dolgoročno.

Smo sredi najhujše krize perspektive. Za to krizo seveda nismo povsem krivi sami. Kapitalistični tip potrošništva apelira na naše arhaične možganske odzive, na signale, ki obljublajo ugodje. V preteklosti, ki jo je zaznamovalo pomanjkanje (hrane in drugih pogojev preživetja), je bil odziv smiseln. Danes je kontraproduktiven, saj nas je pripeljal do prekomernega trošenja in kopičenja dobrin, ki jih v resnici ne potrebujemo. Tehnologija družbenih medijev od nas zahteva nenehno pozornost na trenutek – zasvojenost s klikanji, vsečkanji in pritiskanji na gumb »kupi zdaj« nas potiska v stanje, ko smo prepričani, da v primeru nedelovanja izgubljam vitalne preživetvene kapacitete in tvegamo socialno osamitev. Patološka kratkoročnost, pravi Krznarić, nas vodi v »predoziranje« in zasvojenosti s sedanjostjo.

Obenem pa smo povsem odmislili prihodnost. Prihodnji čas za nas ne obstaja – je odmaknjen prazni čas, v katerem nihče ne živi, zato planet ne potrebuje okoljskih pogojev, ki bi omogočali preživetje. Na prihodnje rodove ne mislimo.

Tudi če se potrudimo, je to pravzaprav težko. Človekov um evolucijsko deluje v povezanosti z majhnimi skupnostmi. Težko si zamišljamo, da smo del človeštva, odgovorni vsem našim prednikom in vsem, ki se bodo šele rodili. Sočutje in skrb za prihodnje generacije je eden največjih moralnih izzivov. Družbeni etos sebičnosti nas je naučil, da moramo poskrbeti zase in morda malce še za naše neposredne potomce. Čez nadaljnja načrtovanja ravnaj pa potem že pade zastor – ne vidimo naprej, ne mislimo na druge.

S *Pismi zanamcem* želimo zajeziti tok sebičnega ukvarjanja s sabo, se kritično zazreti vase, se opravičiti, kjer je to mogoče, in zanamcem pustiti pričevanje, ki jim bo v pomoč pri snovanju njihovih družb. Po zgledu Petrarke (1370), pred njim stoika Seneke in drugih sorodnih zapisovalcev časa, smo povabili vodilne slovenske javne kritične glasove, da prihodnjim generacijam zapustijo pričevanje o našem času.

Petrarkovo pismo je usmerjeno na avtobiografsko pripoved, ki naj bi zapečatila spomin na njegovo življenje in delo. V našem času takšno memoriziranje ni več povsem na mestu. Potrebujemo aktivni spomin časa, ki nastaja v kontekstih neposrednega okolja, v dialogu z zdajšnjo generacijo mladih, ki živijo družbeni čas, ki smo jim ga ustvarili – s spodbudo in opozorilom, kje vse morajo biti skrbni upravljalci skupnega dobrega in katerih lekcij ne smejo pripustiti k svojim ponavljanjem.

Zgodnje 21. stoletje je dramatičen in travmatičen čas. Po tem, ko smo prisiljeni opustiti vero, da se na Zahodu nikoli več ne bomo soočili z avtokratskimi politikami, da bodo ksenofobni nacionalizmi v zatonu, da vlade ljudi ne bodo držale v informacijskem mrku in sovražni propagandi, da na

volitvah ne bodo zmagovale stranke z neonacistično zapuščino, v upravljanje zanamcem prepuščamo mnoga krizna poglavja, ki bi jih morali že zdavnaj zapreti: spopade s pandemijami ozdravljivih bolezni ter nezaupanjem v znanost in medicino, kolaps racionalnega razpravljanja in vrednosti preverljivih dejstev, upad zaupanja v demokratično državo in njene institucije ter pohod proti temeljnim družbenim vrednotam enakosti in vključevanja. Mladim zapuščamo vse bolj brezupno socialno prihodnost, podnebno krizo, z rusko agresijo v Ukrajini in vojno v Gazi spodnašamo gotovost o miroljubnem, socialno varnem in demokratičnem, na vrednotah razsvetljenstva in humanizma temelječem stoletju.

Četudi nemi opazovalci geopolitičnih konfrontacij in pohoda proti temeljnim družbenim vrednotam, nismo osvojeni naloge, da spoznanja preteklih let, ki bremenijo našo skupno zavest, ne prenesemo prihodnjim rodovom. Nekaj je vendarle treba reči.

»Pismo zanamcem«, ki spada med ustanovitvene miselne tokove humanizma, je lahko ustrezna žanrska forma, ki opominja na izzive našega časa ob vstopu v stoletje, ki se je humanizmu začelo odrekati.

Goran Vojnović

PISMO ZANAMCEM

Brez skrbi, konec sveta je že za nami

Še danes vidim podobo neba, kot se vidi z balkona našega stanovanja v ljubljanskem Polju. Na balkonu stojim šestletni jaz in prestrašeno zrem v veliko modrino nad seboj, čakajoč, da se na njej pojavi gromozanski črni oblak, ki ga nosi k nam iz daljnega Černobila. Verjamem, da imajo v Černobilu tovarno, v kateri izdelujejo črne oblake, a eden jim je zdaj ušel in ga nosi proti nam. »Ne skrbi, naši vetrovi bodo vse razpihali,« me skuša pomiriti mama, oče pa govori, naj pridem nazaj v stanovanje in neham buljiti v nebo, da ni nobenih črnih oblakov in da samo preveč gledam televizijo.

Ne spomnim se, ali sem takrat razumel, kaj pomeni jedrska nesreča in kako nevaren je lahko radioaktivni dež, vem le, da sem se takrat prvič ustrašil konca sveta in da sem si v svoji mali domišljavi glavi dejansko zamislil, kako nas bo vse prekrila velikanska črnina. Črnina iz Černobila.

Zgolj pet let pozneje nam je spet grozil konec sveta, ki je bil enajstletnemu meni enako nepredstavljiv. A me ni bilo več strah. Vojno sem poznal iz partizanskih filmov, vojna je bila igra, ki smo se jo med bloki igrali s prijatelji, vojna je bila akcijski spektakel, poln mišičastih junakov, in ko so nas začela preletavati vojaška letala, smo otroci dvignili pogled proti nebu in rekli: »Vaaaav!«

Ko sem videl razdejanje, ki ga je vojna pustila za seboj, sem bil star šestnajst let. Na obisk k bosanskim sorodnikom smo se v začetku leta 1997 peljali skozi zapuščena in do zadnje hiše razrušena mesta, na desetine kilometrov smo prevozili mimo požganih in izropanih vasi, ko pa smo naposled prišli do babičine hiše, smo si s sorodniki srečni padli v objem povsem enako kot pred vojno. In potem smo se tako kot nekoč nagnetli v babičini dnevni sobi in se preglašajoč drug drugega pogovarjali o tem, kako nam gre otrokom v šoli, ali ima kdo od nas punco ali fanta, ali se moj oče še vedno tako zelo jezi in kakšna se nam zdi bratrančeva bodoča žena.

In vmes smo govorili še o prijateljih, ki so umrli v vojni, o človeku iz vasi, ki ga je zadel ostrostrelec, ko je kadil na balkonu, o granati, ki je padla na dvorišče med babičino in tetino hišo, o sorodnikih, ki so jih mučili v vojaškem zaporu, o vojni policiji, ki je babici in pokojnemu dedku vdiral v hišo, ter o ljudeh, ki so se vselili v hišo čez cesto, v kateri je pred vojno živel babičin brat.

A potem smo se spet vrnili k temu, kaj bomo jedli za kosilo, preštevali, kdo od otrok ne je zelenjave in kdo ne kisle smetane, ter se spraševali, ali bi kdo pred kosilom spil še eno kavo. In bilo nam je lepo in bili smo srečni, da smo spet skupaj in da je vse spet tako, kot je nekoč bilo. In ta

trenutek sreče, četudi zmoten in lažen, je bil eden najlepših trenutkov mojega otroštva.

Ljudje pač zmoremo uživati življenje navkljub zavedanju njegove minljivosti. V romanu *Stroji kot jaz* angleškega pisatelja Iana McEwana je prav to ena redkih človekovih veščin, ki se je umetna inteligenca ni zmožna priučiti, ta nezmožnost pa človeške robote naposled privede do samouničenja. Spoznanje o trpljenju, ki ga nenehno povzroča človek, je namreč za robote s človeškim umom preveč obremenjujoče, da bi lahko z njim živeli. McEwanovi roboti so torej po svoje radikalizirali misel nemškega filozofa Theodorja Adorna, ki je zapisal, da je pisanje pesmi po Auschwitzu barbarsko. Robotom se zdi po Auschwitzu barbarsko živeti in se zato življenju preprosto odpovedo.

A za razliko od preobčutljivih človeških robotov smo ljudje zlahka barbari in brez večjih težav pišemo pesmi tudi po Auschwitzu. In po Srebrenici in po Alepu in po Buči. Ljudje po vseh teh morijah živimo naprej, sprijaznjeni s tem, da drugačno življenje niti ni mogoče. In vprašanje je le, ali je ta naša sposobnost, da živimo navkljub smrti, prirojen dar, ali pa se mi v neobčutljivosti sčasoma izurimo, iz česar izvira stara bosanska šala o Muju, ki po tistem, ko v časopisu prebere, da je svet prizadela finančna kriza, zaskrbljeno zavzdihne: »Ubogi Švedi.« In ko ga vsi okoli njega vprašujoče pogledajo, češ, kakšni Švedi, jim Mujo pojasni: »Švedi niso vajeni kriz, njih bo to res prizadelo.«

A kakorkoli že, nekaj tolažilnega in nemara celo lepega je bilo v tisti podobi sveta po njegovem koncu, v podobi družine, ki se je po šestih letih znova zbrala v babičini hiši. Ta

podoba me je zaznamovala enako kot me je zaznamovala vojna in tako se po eni strani boleče zavedam, da se lahko moj svet že jutri raztrešči, po drugi strani pa mi nekaj prišepetava, da se bodo črepinje tega raztreščenega sveta na posled spet zlepile skupaj in se bodo ljudje spet veselili, se zaljubljali in se poročali ter rojevali otroke, ki se bodo veselili, se zaljubljali in se poročali ter ... S ščepcem samoironije bi lahko rekel, da verjamem v to, da bo na koncu vse dobro in da če ni dobro, potem še ni konec.

Izkušnja konca sveta je torej iz mene ustvarila mešanico pesimista in optimista, mi podarila vero v to, da naravne katastrofe, vojne in vse druge grozote pridejo in grejo, točno tako kot stoletja dolgo prihajajo in odhajajo v Andrićevem Mostu na Drini, medtem ko Drina in z njo življenje tečeta naprej. Roman Most na Drini je bilo eno prvih velikih knjižnih del, ki sem jih prebral, in v svojem bistvu se mi je zdel neverjetno skladen z mojo izkušnjo. Naravne nesreče so ljudi ob višegrajskem mostu povezovale, vojne pa so te vezi razdirale; to izmenjevanje je bilo podobno valovanju, ki nad Višegrad v valovih prinaša zdaj takšno, zdaj drugačno nesrečo. A ko tako kot Andrić malo odmakneš pogled, vidiš le še umirjeno vodno gladino, ki počasi teče svojo pot. Pravzaprav vidiš čas, ki ga ne narava ne človek ne zmoreta razburkati.

V tem svojem pesimističnem optimizmu sem, denimo, dolgo časa verjel, da smo preveč pohiteli z gorečim zavračanjem ideje ameriškega politologa Francisa Fukuyame, da je človeštvo s padcem Berlinskega zidu dospelo na konec zgodovine, ideje, ki je kot malokatera druga ideja zaznamovala sodobni svet in naš odnos do njega.

Liberalna demokracija resda ni prevladala svetu, kakor je napovedal Fukuyama, saj se je izkazalo, da kapitalizem enako dobro, če ne celo bolje deluje tudi v avtokratskih družbah, a je zato globalni kapitalizem precej uspešno uniformiral želje in potrebe ljudi po svetu. Pravzaprav sem v zadnjih dvajsetih letih med potovanjem po različnih celinah lahko s prostim očesom opazoval, kako postaja življenje v Šanghaju, Guadalajari, Johannesburgu ali Kolombu vedno bolj podobno življenju v Berlinu, Parizu ali Ljubljani, kar me je med drugim navdajalo tudi z upanjem, da se bodo družbeni sistemi dolgoročno prisiljeni prilagoditi pričakovanjem, potrebam in željam ljudi v teh mestih oziroma njihovem vse večjemu konformizmu.

Seveda je bilo to moje upanje naivno in dobrohotno – in je zanemarjalo predvsem potrebo ljudi po ohranjanju reda in po vladavini znanega, kar je v pisanem, kaotičnem in globaliziranem svetu odprlo prostor populističnim avtokratom, kot so Trump, Erdoğan ali Bolsonaro – a bil sem pač prepričan, da je strah pred izgubo udobja lahko močna in nepredvidljiva družbena sila. Kratkoročno se torej srednji razred morda še ne bo uprl, saj ima preprosto preveč za izgubiti, sem si mislil, a dolgoročno se cena njegove pasivnosti nedvomno zvišuje in bo za avtokrate slej ko prej postala nevzdržna.

V bistvu sem to svoje razumevanje sveta ohranil skorajda do današnjih dni in zato sem si tudi nedolgo po začetku pandemije drznil zapisati, da se bomo še pred njenim koncem panično zatekli nazaj k znanemu in da pandemija ne bo prinesla radikalnih sprememb v našem vedenju in mišljenju. To se mi je zdelo dokaj očitno, a me je pozneje vseeno

osupnila hitrost, s katero smo pustili za seboj te nenavadne čase in se vrnili v okvire svojega življenja pred pandemijo. Zdelo se je namreč, da je ta le mračen sen, iz katerega smo se v nekem trenutku prebudili, prižgali luč in si obrisali pot s čela, nato pa zopet vstali v povsem običajen dan.

Ko se je konec februarja letos začela ruska agresija na Ukrajino, je bilo povratek k znanemu malce težje napovedati. Še posebej po tistem, ko sem v začetku aprila za tri mesece odpotoval v Berlin in tam naletel na resnično predapokaliptično ozračje. Grožnje s pomanjkanjem žita in olja, višanje cen bencina in električne energije, nemške napovedi povečanega oboroževanja ter odločitvi Švedske in Finske, da zaprosita za vstop v NATO, vse to je v nemški družbi ustvarjalo izjemno nalezljivo negotovost.

A potem se je vojna bolj kot ne omejila na vzhodni in južni del Ukrajine in so se vsakodnevna poročila iz bojišč začela ponavljati, mi pa smo pozornost preusmerili h koncu šolskega leta in prihajajočim poletnim počitnicam. Seveda sem še vedno spremljal dogajanje v Ukrajini zavedajoč se, da ta vojna vse bolj določa moj vsakdan, in tudi rožljanje z jedrskimi bombami me je vznemirjalo, a resnega strahu in negotovosti ni bilo več. Spet mi je nekaj začelo prišepetavati, da bo vse dobro in da bo tudi ta groza minila, kakor so minile vse pred njo.

A danes mi to prišepetava le še odmev nekdanjega glasu. Predobro se namreč zavedam, da črnih oblakov, ki jih zdaj nosi k nam, naši vetrovi ne bodo razpihali. Ko pogledam le malo dlje v prihodnost, v deset, dvajset let oddaljeno prihodnost, nisem več niti najmanj prepričan v to, da se bo svet po svojem koncu znova sestavil nazaj. V bistvu si sveta

po njegovem koncu sploh nisem več sposoben zamisliti, saj imajo groze, ki nad nas prihajajo zdaj, povsem drugačno naravo. Če so namreč vse prejšnje groze v mojem življenju prihajale in odhajale tako, kot so prihajale in odhajale v *Mostu na Drini*, pa nove groze le prihajajo. Oziroma so že tukaj.

Podnebne spremembe so tukaj in jasno je, da ne bodo odšle. Vprašanje je samo, kako zelo uničujoče bodo. Zelo podobno je z nenadzorovanim tehnološkim razvojem, pri katerem smo prav tako že davno prešli točko, ko bi lahko nanj vplivali ter s svojim delovanjem preprečili nepredvidljive in neželene posledice. In potem je tu – kot češnja na tej srhljivi torti – s prihodom družbenih omrežij dokončno razkrojen medijski in z njim javni prostor, ki se je nepovratno preobrazil v prostor brez resnic in brez laži, v prostor brezkončne množice besed in podob, enako praznih, enako breztežnih, enako nesmiselnih.

Vse te groze so, kot že rečeno, po svoji naravi drugačne od groz, s katerimi smo se seznanili doslej, in zelo verjetno bodo svet raztreščile na zelo drugačen, nam še nepredstavljen način. Zato se danes spet počutim kot tisti šestletni fant, ki je nekoč prestrašeno zrl v nebo in čakal, da se na njem pojavi črni oblak iz Černobila. Dovolj je namreč že, če se v mislih poigram z idejo o s pomočjo sodobne medicine oziroma umetne inteligence podaljšanjem življenju, če le malo raztegnem pričakovano življenjsko dobo, le na sto trideset ali sto petdeset let, in že se v meni prebudi bojazen, da bo s tem nastopil konec sveta, kot ga poznamo, da bo življenje preprosto izbilo iz znanih okvirjev.

Že zdaj smo raztegnili čas odraščanja, tja do tridesetega leta smo ga razvlekli, daljšamo pa tudi obdobje poklicne

aktivnosti, ki ji sledi vse daljša in tudi vse aktivnejša starost, a vendar še vedno vztrajamo znotraj obstoječega, tridelnega ustroja življenja. Sprva si otrok in zate skrbijo starši ali skrbniki, nato odrasteš, se naučiš skrbeti zase in postopoma še za druge, predvsem za družino, naposled pa si starec, ki se počasi umikaš in se na koncu znova predaš v skrb drugim ljudem.

In kaj se bo zgodilo, se sprašujem, ko bomo življenje raztegnili tako zelo, da ta tri obdobja ne bodo več zadostovala? Oziroma povsem banalno: Če bi šestdesetletnik vedel, da ima pred seboj še slabih sto let življenja, bi bil pripravljen živeti naprej s svojo dosedanjo partnerko in uživati mirno starost? Ali pa bi se njegovo življenje takrat šele začelo? Ali še bolj banalno: Ali lahko družina v takšnem svetu obstane kot osnovna celica družbe? Ali lahko sploh obstane?

Tehnološki napredek žal niso le miselne igrice, temveč vedno večji del naše resničnosti, čeprav večina ljudi zaznava le drobce tega napredka. Če namreč danes, z deset- ali celo dvajsetletno zamudo odkrivamo škodljivost družbenih omrežij in njihov vpliv na vse nas, potem se lahko le vprašamo, s kolikšno zamudo bomo odkrivali posledice jutrišnjih inovacij oziroma ali bomo te posledice sploh še zaznavali. Tehnološki napredek nas vse bolj prehiteva in časa za kritično odzivanje nanj je vedno manj. Tehnološka industrija že dolgo ne sledi našim dejanskim potrebam, marveč jih vse pogosteje naključno ustvarja, s čimer smo potisnjeni v odvisnost od stvari, ki jih ne potrebujemo in jih pogosto tudi ne želimo. Na vprašanje, kam nas vse to pelje, verjetno nihče nima odgovora.

Na prvi pogled si je nekoliko lažje zamišljati uničujoče posledice podnebnih sprememb, saj obstajajo srhljive in zelo

nazorne simulacije sveta, v katerem se vodna gladina oceanov dvigne za več kot meter in se povprečne temperature zraka na Zemlji povišajo za nekaj stopinj Celzija. A kako natančno se bo to odrazilo na naših vsakdanjih življenjih, ne zna napovedati nihče. Tega se pač ne da simulirati, saj ni dovolj, če svoj svet s pomočjo domišljije prestaviš v toplejše kraje, kjer si morda nekoč dopustoval. Različne kulture so se namreč skozi stoletja izoblikovale prav v skladu z obstoječimi vremenskim razmerami, zavedno in nezavedno so ljudje svoja življenja prilagodili vremenu, prilagodili so mu svoje navade, običaje in celo vero. Prilagajanje podnebnim spremembam bo zato bržkone bolj podobno preseljevanjem naših nomadskih prednikov, ki je povsem spremenilo njihov način življenja in njihovo kulturo.

Med pandemijo smo lahko opazovali tudi neke vrste simulacije sveta brez resnice, ko je o enem samem virusu krožilo nešteto različnih resnic. Bila je to simulacija sveta, v katerem se ljudje nenadoma znajdemo v neštetih različnih resničnostih, s povsem različnimi vedenji in prepričanji. To je bila seveda le nežna uvertura, saj se je proces razkroja medijskega in javnega prostora šele dobro začel, a se nam je pred očmi kljub temu zelo jasno izrisal svet vzporednih resničnosti, v katerem se je večina ljudi pred orkanskim trkanjem različnih resnic zavlekla v mirne zalive najrazličnejših teorij zarot in se čvrsto zasidrala v njih.

Zato je razumljiva bojazen, da bo že kmalu postalo nemogoče presojati, kaj je res in kaj ne, da bo vsakdo verjel, da resnico pozna, a se bo istočasno naše vedenje pogrezalo v vse večji dvom, ki bo, paradoksalno, postal prevladujoč občutek tega navidezno vsevednega časa. Razumljivo nas skrbi, da

bomo poslej živeli s trajno slutnjo, da je lahko že jutri vse videti prav nasprotno, kot je videti danes, in se resnica izkaže za laž, laž pa za resnico.

Pravzaprav mi to že živimo. Ko danes sedim ob oknu svojega stanovanja in opazujem, kako med tem, ko se megla počasi dviguje, pod mojim oknom poštar dostavlja pošto, in poslušam stroje, ki v bližini prenavljajo nekdanjo tovarno koles, ali avtobus, ki se ustavlja na bližnji postaji, jaz opazujem in osluškujem včerajšnji svet, v katerem so se vsi usodni dogodki že odvili. Z mojega okna je sicer vse videti in slišati enako, kot je bilo, ko sem se pred petnajstimi leti preselil sem, in morda bo tudi čez dvajset let vse videti in slišati enako, a vendar je to podoba sveta, ki ga ni več.

V včerajšnjem svetu le še čakamo, da bomo uzrli posledice tega, kar se je že zgodilo. Ko torej gledamo svet pod svojim oknom, je, kot bi gledali v zvezdo, ki je visoko na nebu že ugasnila, le da mi tega še dolgo ne bomo izvedeli. Tako podnebne spremembe kot tehnološki napredek so namreč naš svet nepovratno spremenili in vprašanje je le, kdaj bodo te spremembe postale vidne tudi s prostim očesom.

Danes mi je zato v svet težko zreti brez strahu in nejevere, strah in nejevera pa ne moreta biti dobra iztočnica za pisanje o prihodnosti. Ta trenutek je kvečjemu primeren za dokončno priznanje naše nemoči, za priznanje naše nezmožnosti, da bi sooblikovali jutrišnji svet. V tem našem včerajšnjem svetu lahko mi le še priznamo poraz in se zanamcem opravičimo, ker ne vemo, kaj jim v resnici zapuščamo. In morda je edino sporočilo, ki ga lahko ta trenutek zapustimo zanamcem, prav zavedanje, da nam je prihodnost spolzela iz rok, da nam je naposled postala nedosegljiva.

Ko namreč danes kot prestrašeni otroci s svojih balkonov zremo v nebo, niti ne vemo, kakšne barve oblaki se bodo na njem pojavili, ne vemo, od kod jih nosi k nam, a vendar vemo ali vsaj slutimo, da nebo nad nami ne bo ostalo modro. Vemo tudi to, da se za izginjajočo modrino neba nismo borili tako brezpogojno, srčno in požrtvovalno, kot bi si naši zanamci zaslužili.

Goran Vojnović, pisatelj, filmski in televizijski režiser, publicist. Je avtor romanov *Čefurji raus* (2008), *Jugoslavija, moja dežela* (2015), *Figa* (2016), *Đorđić se vraća* (2021) in knjige za otroke *Sinica in taščica* (2022). Objavil je zbirko kolumn *Ko Jimmy Choo sreča Fidela Castra* (2010) in zbirko esejev *Zbiralec strahov* (2022). Je prejemnik nagrade kresnik za leta 2009, 2013 in 2017. Leta 2017 je za roman *Figa* prejel Župančičevo nagrado, leta 2018 pa za delo *Jugoslavija, moja dežela (Jugoslavia, terra mia)* italijansko nagrado Latisana per il Nord Est. Leta 2020 je za isti roman prejel poljsko nagrado Angelus.

Spomenka Hribar

PISMO ZANAMCEM

Zavedanje odgovornosti in krivde

Dragi zanamci!

I

I mam dobrih osemdeset let in menim, da bi vam lahko marsikaj povedala, svetovala! Vam, ki boste uživali sadove našega in naših prednikov dela. Da boste srečni predniki svojih zanamcev!

Predvsem ne pozabite biti hvaležni za vse prejete darove! Svet, ki bo jutri vaš, smo gradili s svojim umom in svojimi želji mi, vaši starši in naši predniki daleč nazaj. Varujte pridobljeno, dograjujte in darujte se naprej, svojim potomcem!

Gradite svet z najboljšimi nameni, urejajte ga, da ne bo nikjer nereda, puščave, neobdelane zemlje – da nikjer ne bo nič manjkalo! Da se bo povsod videla človeška, vaša roka!

In bodite dobronamerni do vseh in vsakega človeka po krščanskem načelu: Ljubi svojega bližnjega kot samega sebe. Kajti sebe je treba ljubiti, najprej je treba gledati nase – tudi po krščanskem načelu: Najprej je Bog sebi brado ustvaril!

Bodite resnicoljubni, vedite, da imate – vsakdo svoj – svoj *prav* in si ga ne pustite vzeti!

Ne pozabite na reveže! Z njimi delite zadnji kos kruha, če je treba!

Predvsem pa bodite srečni in veseli, ker vaša je prihodnost!

II

Kristus, kakšen moralistični čvek sem spravila skupaj! Hvala bogu, da me še kdaj obide sram! Kaj vam, našim potomcem, v resnici zapuščamo? Kakšno popotnico vam dajemo?!

Okrog sebe poglej!

Razrušena naravna razmerja, »kultivirana«, opustošena narava, goličave strme v nebo, preusmerjene, zajezone, ukročene reke, izsušena jezera, ledeniki brez ledu, s plastiko zapredene vode morij, ugasle cele vrste živali, čebele poginjajo, mnoge rastlinske vrste so že zapustile našo Zemljo ...

Mi pa smo ostali! Kdo »mi«? Nekaj nas, ki smo gospodarji planeta Zemlje, drugi, tudi ljudje, že kot dojenčki, pa umirajo, ker oni so lačni, nam je vsega dovolj! Njihovo delo je skoraj nič-vredno, zato pa financira naše bogastvo.

Na lestvici razvitih držav je Slovenija dokaj visoko. Slovenci imamo v povprečju vse, kar imajo »veliki«: streho nad glavo,

dovolj hrane, pitno vodo, urejeno zdravstvo, izobraževanje, gospodinjske aparate, računalnike, televizorje, avtomobile.

Nam je dobro, ker je milijonom, milijardi ljudi slabo – taki so ekonomski zakoni: poceni delovna sila proizvaja dobiček za nas. Mi imamo vse, oni, revni, nimajo nič. Pomoč revnim je nujna, hkrati pa najbolj obscena dejavnost.

Dejansko smo veselo brezbrizni do njih.

No, ne veselo; malokdo je v duši vesel. Zavest o tej temeljni krivici smo le zataknili nekam zadaj, za tilnik. In smo srečni.

Smo srečni?

Kaj je to sreča? Ne vemo, da smo srečni. Ker ne vemo, da smo srečni, nismo srečni. Zato hlepimo: še, še, še ... Predvsem pa se onemogočamo med sabo. Kot bližnji, celo sorodniki, kot sosedje sosedov, prebivalcev sosednjih držav ... Kjer je le mogoče, sta prepir in sovraštvo ... Prerivanje. Nekateri za košček kruha ali prgišče riža, drugi za planetarno moč in brezpogojni vpliv ter oblast. Zamotani v klobčič soodvisnosti bogastva in revščine, oblastnosti in brezpravja. In naprej uničujemo, mučimo naravo, sočloveka in sami sebe.

Je kriv človek? Ne, seveda ne! Ta le izvršuje in uresničuje božje naročilo iz prvega besedila Življenja: Potem, ko je Bog ustvaril nebo in Zemljo, rastline, živali in človeka, moškega in žensko, jima je po blagoslovu naročil:

*»Plodita se in množita, / napolnita zemljo in si jo
podvrzita: gospodujta ribam morja in pticam neba
/ in vsem živim bitjem, ki se gibljejo na zemlji!«*

In naplodila sta Zemljo, si podvrgla morja, ribe, ptice, vse živo! In vse mrtvo! Spotoma sta ubila vse, kar jima je bilo

na poti. Tudi človeka, če jima je bil napoti. To je zahodna, »krščanska civilizacija«, ki je danes že planetarna. Zavezani smo ji kot svoji utemeljitvi. To je naš »gen« in gon po vedno več in več - ne glede na ceno. Človek zmaga!

Ta »Človek« smo tudi mi, današnji. Oskrunjenje vsega bivajočega, poseganje v samo bit življenja se dogaja od začetka človeštva, toda mi, današnji ljudje 20. in 21. stoletja smo še posebej odgovorni za uničevanje sveta in s tem posredno tudi samih sebe. Ali se tega sploh zavedamo? Neverjetno, s kakšno slepoto dobesedno rinemo v katastrofo! Katastrofa je že tukaj – atomska bomba bi le zaključila potekajoči proces desakralizacije sveta in dostojanstva človeka. Kaj je to – »dostojanstvo človeka«? V čem je, v čem se vidi? Le v njegovi smrtnosti je še – vse drugo je zabrisano, zavrženo, nično.

Očitno je tudi temeljna, zahodna, t. i. krščanska paradigma v vprašanju! Ne hlepenje po večnosti, spoštovanje naše končnosti, *smrti* nas bo ukoreninilo v našo »zemljo« bivanja. V lastno resnico biti.

III

»Jaz, bratje, pa vem za domovino,« je zaklical pisatelj Ivan Cankar. Tudi jaz vem zanjo. Slutil jo je. Tudi sama jo slutim. Ne vem, iz česa slutim, ne vem, zakaj. A jo. Domovino? *Domovino* kot celoto bivajočega, domovino vseh in vsakogar, domovino kot odprt prostor vzhičenega, hvaležnega so-bivanja ljudi, živali, rastlin. Ja, tako so sanjali in slutili vsi prednamci. Pa se proti sfizijo sanje.

Jaz, na primer, sem »sanjala« o **spravi**, o spravi med različnimi ljudmi, kakršni pač smo, in prav zato, ker smo različni,

moramo biti *spravljene* med seboj, strpni v sožitju in dopustljivosti. Če bi bili vsi ljudje enaki, enako-misleči, ne bi potrebovali sprave! In sprava, tako mislim, ne zadeva samo ljudi v njihovem odnosu do samih sebe in sočloveka, zadeva tudi odnos človeka do narave, do Zemlje kot podarjenega nam planeta. *Sprava* in tako pojmovana *domovina* spadata skupaj! Pristati moramo na njeno ranljivost in omejenost, zaradi katere se ne more kar naprej obnavljati in popravljati človekovih napak, surovih posegov vanjo. Pristati moramo na njene zakone, jih neškodljivo zanjo izkoriščati v svoje dobro. Zemlja je naša domovina! Ta neverjetni planet! In pristati moramo na enkratnost, neponovljivost in s tem na dostojanstvo in izvirno svobodo človeka, vsakega človeka! To troje: odnos do sebe, do sočloveka in narave (do bit-ja) je *sprava*.

Kot rečeno, sem sama skušala vplivati na dogajanje v mojem času z idejo *sprave*. Vse sem dala od sebe! *Sprava* naj bi bila nova **paradigma** bivanja. Z najboljšimi nameni sem skušala odpreti srca nam vsem za sočloveka, za pieteto do mrtvih, za dostojanstvo živih. In za spoštovanje narave – kajti vse to zajema ideja *sprave*: **sožitje**. Sožitje med ljudmi, sožitje med človekom kot človekom in naravo kot tako.

In kaj je ostalo od ideje sprave? Konkretno? Spori *v imenu* sprave! Desakralizacija (blatenje) mrtvih! Močnejše od ideje sprave je brezbržnost do trpljenja ljudi, celo sovraštvo, laž veselo potuje po svetu, kakor da je njen! Nisem kriva za tak »rezultat« prizadevanja za spravo, sem pa so-odgovorna zanj!

Ostaja upanje? Ostaja – na vas, zanamci!

Ali imam pravico staviti na vas, dragi zanamci? Vas obremeniti, ukalupiti v nekaj ...? Ne, odločili boste sami! Vaše

življenje bo samo vaše! Dovolj dela boste imeli že samo s tem, da boste očistili »hišo bivanja«, sanirali naše grehe nad naravo in ljudmi do te mere, da boste lahko živeli kot ljudje. Imeli pa boste novo priložnost za lastna iskanja. In za lastne grehe. Tako to gre!

Nihče od nas, danes živih in delujočih, nima pravice soditi o zaslugah in dobrobiti svojega delovanja! To pravico imate vi, naši zanamci! Vi ste tisti, ki boste pričevali o zgodovini današnjih dni. O naših krivdah in grehih!

Upam, da boste prizanesljivi!

IV

V tem zapisu sem nekako prehodila dolgo pot: od vsevedne »učiteljice«, ki brez distance podeljuje nauke, kako živeti ... prek samorefleksije in ozaveščene so-odgovornosti za vse, kar se dogaja – tudi z mojo osebno udeležbo.

Ampak to ni dovolj! Spoštovani zanamci, menim, da bi se morala **opravičiti** za vse *hudo*, ki vam ga zapuščamo in za katerega sem tudi sama – kot zdaj in tukaj živeča – so-odgovorna. Oprostite nam, oprostite mi!

Ampak tudi to ni dovolj!

Sokriva si, zdaj pa bi rada še odpustek? Ne, to ni prav!

Spoštovani zanamci: **Žal mi je! Obžalujem, da vam zapuščamo tako oskrunjen svet, toliko slabega ...**

Zapuščam vam samo svoje opravičilo!

Spomenka Hribar, sociologinja, filozofinja, publicistka. Je pobudnica ustanovitve *Nove revije*, njena urednica (1988–1990) in avtorica odmevnega eseja »Krivda in greh« (1983), kjer odpre vprašanje povojnih pobojev, pietetnega pokopa in sprave. Bila je soustanoviteljica Odbora za varstvo človekovih pravic v času »procesa proti četverici«, aktivna v stranki Slovenske demokratične zveze ob nastanku samostojne Slovenije ter do danes kritični glas demokratične etične politike. Nazadnje je soavtorica obsežnega dela *Slovenski razkoli in slovenska sprava: Usodni trk »valjhunstva« in boljše vizma* (s Tinetom Hribarjem, 2021).

Milena Zupančič

PISMO ZANAMCEM

Priče smo velikemu spopadu interpretacij

Federico Fellini pravi: Umetnik je provincialec, ki se znajde nekje med fizično in metafizično resničnostjo. Ta vmesni prostor, ki mu pravimo provinca, ta mejna dežela med otipljivim in neotipljivim svetom, to je predel, v katerem se giblje umetnik. Jaz se kot rojena provincialka po tem mejnem prostoru, po tej mejni deželi, premikam že vse življenje. Moj odnos do igrilstva, do gledališča seveda ne more in noče biti recept za nikogar. Moj način ustvarjanja gledališča je le eden od mnogih različnih načinov. Prav vsaka igralska kreacija je posebna, ker dva človeka ne vidita z istimi očmi, pa naj gledata sonce ali pa prometno nesrečo. Na odru lahko govorim le, kar resnično mislim in čutim. Nič se ni spremenilo. Skozi vsako vlogo poskušam izraziti odnos do sveta, ki me obkroža. V teh dolgih letih, odkar se ukvarjam z igrilstvom, je v bistvu vse ostalo isto. S časom sem le dodajala novo znanje.

Močno pa so se spremenile okoliščine. Skoraj polovico svojega igralskega življenja sem preživela v državi z drugačnim imenom, poslušala himno z drugačno melodijo in drugačnim besedilom. Na razpolago sem imela neskončno večji teritorij in približno dvajsetmilijonsko publiko. Ta država ne obstaja več, razbila se je na več manjših delov – tega se je treba zavedati. Festival jugoslovanske domače drame Sterijevo pozorje še vedno proslavlja obletnice ustanovitve. Še vedno obstaja kot festival dosežkov domače dramske ustvarjalnosti, ampak s popolnoma novo vsebino. Sterijevo pozorje zdaj pomeni srečanje domače srbske gledališke ustvarjalnosti. Problematično je slediti kontinuiteti institucije, ki je izgubila svojo nekdanjo identiteto. Čeprav sem dobitnica največjega števila, šestih Sterijevih nagrad, se zavedam, da so to uspehi v neki drugi državi, ki je ni več. Seveda to ne pomeni, da sem jih pozabila, še manj zavračala njihovo vrednost in pomen. Podobno se je dogodilo na vseh področjih, tudi v športu. Prisivljanje športnih uspehov, kar je poskušala ena od novonastalih držav, ni pošteno, je neokusno. Košarkarsko reprezentanco, na primer, ki je dosegala vrhunske uspehe v svetu in je bila nekoč najmočnejša liga v Evropi, so sestavljali košarkarji iz različnih republik. Medalje teh fantov so pripadale reprezentanci neke druge države, ki ne obstaja več. So le še spomin na zlato obdobje, na nekaj, kar je pripadalo vsem. Nekaj, s čimer se je treba sprijazniti, a ne pozabiti.

Ko si mlad, si ne predstavljaš, kakšen bo svet čez štirideset let, še manj, kakšen boš postal sam v tem času. Danes so razprave o političnem teatru in pomenu, ki mu ga pripisujejo v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja, žal v veliki večini primerov stvar nepoznavanja teatra. Normalno, da je, če se

živi v nekem političnem svetu, teater političen. Dejstvo je, da občutljivi gledališki ustvarjalci čutijo potrebo, da tiste elemente sveta, ki nas obkroža in s katerim se mnogi ne strinjajo, kreirajo drugače, kot jih vidijo ali doživljajo mnogi. Teater ne spreminja sveta, opozarja pa na tiste napake v družbi, na katere marsikdo nikoli, hote ali nehote, ne pomisli. In če obstaja le nekaj gledalcev, ki začnejo o tem razmišljati, je njegovo družbeno poslanstvo izpolnjeno.

Teater je prostor, kjer se politika razkrinkava. Tudi t. i. skrajno estetizirani ali pa skrajno lahkoten teater, ki želi samo zabavati, je po svoje politično opredeljen. Tudi uprizoritev Shakespeara je lahko političen teater, saj so razpadle slike njegovega sveta in sveta, ki ga poznamo mi, enake.

Največkrat je naslov »politično gledališče« prejelo Mladinsko gledališče – zaradi svojih jasnih in odkritih stališč do družbe. V njem smo se navadili na nomadsko življenje, na prazne dvorane, na prepih, na improvizirane pogoje dela, na igranje dveh predstav zapored, pa čeprav je bilo med njima le slabo uro premora. Po svoje sem se zgrozila, ko sem ugotovila, da sem leta 1994 govorila nekaj, kar se v teh letih ni spremenilo. Čedalje globlje občutimo čas sovražnosti, zdrah, nestrpnosti, otroci iz šole prihajajo prestrašeni od izsiljevanja in nasilja vseh vrst. Šolanje in socialna varnost sta privilegij bogatih. V ospredju so velike teme o oboroževanju, vojaških zvezah, vojnah in vsi po vrsti smo nehote vključeni vanje. A resničnost nam ne bi smela odvzeti energije, s katero nasprotujemo tistim, ki jim je zlo mračni predmet poželenja. Proizvodnja sovražstva narašča. To, kar gledamo, je slika konca neke preteklosti in odsotnosti podobe nekakšne prihodnosti. Nekdo

je rekel, na eni strani so pištole, na drugi pa rože. Ne dovolimo, da se nadaljuje tako: na eni strani so pištole, na drugi pa noži.

Ne pozabite, razvoj ni samo preobilica dobrin. Ne pomeni samo neomejenih finančnih in prostorskih virov. Včasih, hvala bogu, ti preprečijo realizacijo ne preveč preišljenih projektov. Nimamo pravice uničiti tega, kar smo si od Zemlje samo izposodili. Kajti naravno bogastvo bi moralo biti čisto okolje, ki pripada tudi prihodnjim rodovom. Naj se ne zgodi, da bodo naši zanamci neonesnažene reke, zelene gozdove, bistro studenčnico poznali le še iz pripovedovanja babic in dedkov. Zaenkrat še lahko občudujemo vršace, jezera, reke in hoste. Ne spreminjajmo jih v zaslugo, da imamo nekaj, česar se drugod po svetu ne dobi.

Edina skrb, ki me obide, je ta, da mi bo zmanjkalo dni za vse, kar bi še rada doživela, spoznala, videla, prebrala in se naučila. Če bom imela priložnost, bo moj odnos do gledališča tak, kot je bil vse življenje. In če bo zadosti časa, bom z največjim žarom poslušala Aretho Franklin – ne samo zato, ker je od boga dana umetnica, temveč je tudi izjemna borka za človekove pravice, humanitarka, ki ji ne vidim para.

Ker ne znam deliti nasvetov in tudi nimam te pravice, naj zaključim z Dušanom Jovanovićem. V nekem intervjuju je takole povedal:

V demokratični družbi je transparentnost družbenih procesov zelo pomembna. Državljeni moramo vedeti, kaj motivira posamezne igralce na javni sceni, kakšni so materialni, ideološki in politični interesi skupin, ki se zavzemajo za določene zasuke v družbi. Vprašati se moramo, kakšne bodo posledice

teh sprememb. Razumeti moramo, kaj nam kot posameznikom ali skupnosti preti. Vedeti moramo, kaj je v javnem interesu in kaj ta interes ogroža. O vsem tem nenehno eni druge obveščamo in poučujemo. Brez ustrezne razlage marsikdo ne bi razumel družbenega dogajanja. Svet se permanentno interpretira. Priče smo velikemu spopadu interpretacij.

Milena Zupančič je ena največjih slovenskih gledaliških in filmskih igralk našega časa; od leta 2000 do 2011 ambasadorica UNICEF, prejemnica »zlatega reda za zasluge« Republike Slovenije, prejemnica velikega priznanja za igralske dosežke pariške univerze Sorbonne Paris Cité (2019), prejemnica srbske gledališke nagrade Tatjane Lukjanove za vlogo Sonje v predstavi *Cement Beograd* (2022). Leta 2022 je prejela Badjurovo nagrado za življenjsko delo. V slovenski kulturni krajini je pustila pečat z vrsto nepozabnih vlog, med drugimi v filmu *Vdovstvo Karoline Žašler*. Je članica ljubljanske Drame.

Renata Salecl

PISMO ZANAMCEM

Se boste izvili iz primeža neoliberalne tesnobe?

Dragi zanamci,
naša generacija že par desetletij živi v nekakšni »kulturi tesnobe«, saj širši kulturni, gospodarski, politični in družbeni dejavniki vplivajo na to, da se čutimo zelo negotove glede prihodnosti. Kamor koli po svetu se ozremo, vidimo veliko zaskrbljenost zaradi uničujočih vojn, podnebnih sprememb in ekonomske neenakosti. Vse bolj se sprašujemo, ali bosta naš planet in človeška vrsta lahko preživela uničenje, ki se neustavljivo dogaja na Zemlji. S strahom razmišljamo tudi o možnosti atomske vojne, o kateri vemo, da bo imela grozljive posledice za vas zanamce.

V našem času je kapitalizem s spodbujanjem individualizma in ideologije izbire močno prispeval k zaskrbljenosti ljudi glede njihovega zasebnega življenja. Nove tehnologije, še posebej internet, so nam olajšale življenje, toda hkrati

so odprle možnosti manipulacije, nadzora in vsakovrstne agresije. Družbeni mediji, ki so zasedli mesto klasičnih medijev pri informiranju ljudi, so zelo posegli v življenja ljudi. Prinesli so marsikaj dobrega, hkrati pa tudi slabega, ker so ljudje vzpodbujani, da se nenehno ukvarjajo s samopromocijo, da poskušajo izstopati iz množice in ustvariti popolno podobo svojega življenja. Vse več ljudi tako doživlja tesnobo zaradi komunikacije na družbenih omrežjih – nekateri se sprašujejo, kako kurirati svoja življenja, da bodo čim bolj opaženi, drugi pa uživajo v agresiji, ki jo omogoča anonimnost komunikacije na teh omrežjih. Ob tem se ljudje premalo zavedajo novih nevarnosti manipulacije in nadzora, ki je vezan na delovanje interneta in družbenih omrežij.

Srčno upam, da se bo vam zanamcem uspelo izviti iz ideologije neoliberalizma, ki je od časov Ronalda Reagana in Margaret Thatcher, ki sta zagovarjala trdi individualizem ter poudarjala, da družba ne obstaja in da je posameznik popolnoma odgovoren za svojo blaginjo, tako močno zarezala v našo družbo. V našem času ljudje tako nenehno poslušajo, da sta uspeh in sreča povezana z individualnimi odločitvami, da je vse v njihovem življenju stvar izbire ter da lahko iz sebe naredijo, kar si želijo. Ljudje so vse bolj zaskrbljeni, da niso sprejeli pravih odločitev: nekateri imajo občutek krivde, da niso naredili dovolj za svoj uspeh, drugi so polni vprašanj o tem, kaj jim omejuje občutek sreče.

*

Ob izbiranju možnosti, ki naj bi vodile k osebni sreči, smo vse bolj izgubili kompas glede vprašanj, kaj dela družbo

enakopravnejšo, kaj lahko zaustavi razdiralno silo s profitom obsedenega ekonomskega sistema neoliberalnega kapitalizma, ki ga dojemamo kot nekaj samoumevnega, ter kako bi lahko zaustavili ekološke katastrofe, v katere drvim. Naša generacija ima neizmerno moč zanikanja in tiščanja glave v pesek, ko gre za vprašanja preživetja našega planeta. Zdi se, da smo ob vseh možnostih, ki nam jih ponuja nova tehnologija, izgubili moč kritičnega mišljenja. Še posebno pa smo izgubili voljo razmišljati o prihodnosti – o tem, kakšen svet vam zapuščamo.

Sprašujem se, ali bo vam zanamcem uspelo zaustaviti našo pogubno pot v radikalni individualizem. Ugibam tudi, kako boste tkali medosebne odnose, kako boste dojemali sebe in druge ter ali vam bo uspelo zaustaviti drsenje našega planeta v pogubo.

*

Ko pogledam v zgodovino in se vprašam, kako so se spremenila vprašanja, ki ljudi mučijo v njihovem zasebnem življenju, moram reči, da se včasih zgodi manj sprememb, kot si morebiti predstavljamo. Francoski psihoanalitik Jacques Lacan je poudaril, da so za ljudi vprašanja o njihovih odnosih in njihovem položaju v širšem družbenem prostoru, ki ga Lacan imenuje »veliki Drugi«, vselej »anksiogena«. Na vprašanja kot »Kdo sem jaz?« ali »Kdo sem jaz za Drugega?« človek nikoli ne more dobiti zadovoljivega odgovora. Predvidevam, da bodo ta vprašanja anksioгена tudi za vas zanamce. Upam, da se boste morda izvili iz zagate, ki nam jo je predočil neoliberalizem in zadeva to, da ljudi po eni strani skrbi vprašanje želje Drugega (tj. kako drugi gledajo

nanje in kako jih vidi družba kot celota), po drugi strani pa so pod pritiskom, da svoje življenje izbirajo neodvisno od družbenih omejitev. Naši časi so z ideologijo izbire, hlepenjem po uspehu in domnevni sreči močno vplivali na porast grobosti med ljudmi, zasuk v individualnost in zapiranje v informacijske balone, kar vse preprečuje, da bi razmišljali o družbenih spremembah, ki bi vodile v enakopravnejšo, bolj humano in ekološko prihodnost.

Ko se ljudje spopadajo z zagatami, pogosto iščejo avtoriteto, ki bi lahko pomirila njihovo tesnobo. S propadom tradicionalnih avtoritet postajajo referenčne in identifikacijske točke novi voditelji (od trenerjev do oblikovalcev trendov na družbenih omrežjih). Tako danes srečujemo terapevte, ki so specializirani za tesnobo potrošnikov in življenjskih izbir. Nekateri kot povzročiteljico tesnobe krivijo celo modo, saj ta potrošnika nagovarja z edinstvenimi identitetami, hkrati pa kot velika onesnaževalna industrija vzpodbuja družbeno neodgovornost potrošnikov.

Tesnoba ima izjemno moč pri ohranjanju prevladujočih ideologij in ekonomskih sistemov, zato močno vpliva na družbene spremembe. Kultura tesnobe, v kateri živimo, je v veliko pomoč prevladujoči kapitalistični ideologiji, ki ceni individualne izbire in prosti trg. Zaradi nje se namreč ljudje pogosto počutijo odgovorne za vse, kar se dogaja v njihovem življenju. Kulturne, gospodarske in politične okoliščine morda ne ponujajo nobenih možnosti za izboljšanje blaginje ljudi, vendar se ti soočajo z občutkom krivde, da so zaradi napačnih odločitev sami odgovorni za svojo revščino. Ta kultura tesnobe nas je ohromela. Prišpeva k temu, da smo nekako otopeli v boju za pozitivne

družbene spremembe, naj gre za odziv na podnebne spremembe, ekonomsko neenakost ali hiter tempo tehnoloških sprememb.

*

Tesnoba je lahko tudi mobilizacijski dejavnik. Posamezniki lahko zaradi tesnobe razmislimo o svojih dejanjih. V družbi pa lahko tesnoba mobilizira ljudi, da bi preprečili prihodnje katastrofe, pred katerimi trepetajo. Pred leti sem ameriškega vojaškega polkovnika vprašala, kako se spoprijema s tesnobo svojih vojakov. Poudaril je, da se najbolj boji vojakov, ki nimajo tesnobe, ko jih pošiljajo v boj, saj se ti lahko izkažejo za neusmiljene morilce.

Rešitev za našo družbo, ki temelji na kulturi tesnobe, zato ni, da poskušamo iskati način, po katerem bi bilo v družbi čim manj tesnobe, temveč da ta pogosto neprijetni občutek usmerimo v smer pozitivnega družbenega delovanja.

Srčno upam, da vam zanamcem ne bomo pustili še bolj razkrojene družbe, še bolj individualiziranih posameznikov in še bolj opustošenega planeta. Zato upam, da si bomo čim manj zatiskali oči pred razdejanji, ki jih naša generacija povzroča, ter da bomo uporabili mobilizacijsko moč tesnobe, s katero morda le nekako obrnemo tok razvoja v smer, ki bo vam zanamcem omogočila, da nadaljujete našo vrsto in ohranite naš planet.

Renata Salecl je sociologinja in filozofinja, raziskovalka na Inštitutu za kriminologijo Pravne fakultete Univerze v Ljubljani. Je avtorica več študij sodobnega časa, prevedenih v mnogo tujih jezikov, nazadnje *O tesnobi* (2004), *Izbira* (2009), *Strast do nevednosti* (2020) in *Čas grobsti* (2023). Od leta 2017 je izredna članica Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Predava na številnih tujih univerzah, redno na univerzah v Londonu in v New Yorku. Leta 2002 je prejela nagrado Zoisovega sklada. Redno prispeva članke za domače in tuje časopise.

Slavko Splichal

PISMO ZANAMCEM

Javni razum, umetna inteligenca in zasebno dobro na poti v digitalno oligarhijo

Vložki, obeti in strahovi v tehnološki revoluciji verjetno še nikdar niso bili tako visoki, kot so danes, čeprav valovi vzponov in padcev človekovega upanja, povezanega z novimi tehnologijami, prežemajo vso zgodovino civilizacij. Tako kot vedno doslej nastajajoče tehnologije spreminjajo način(e) našega življenja. Razsvetljenski ideali so morda postali »neživljenjski« v času našega približevanja »točki singularnosti«, ko naj bi napredujoča umetna inteligenca presegla človeško in zbrisala mejo med človeškim in računalniškim »umom«. Sinteza več osupljivo zmogljivih novih tehnologij, ki naj bi radikalno spremenila »naš« svet, bi nam ga lahko tudi odtujila, saj napovedi tehnološke singularnosti ne dajejo zagotovil, da bi »nadčloveška« inteligenca za svoj nadaljnji razvoj sploh še potrebovala človeka in svet, kakršnega je človek ustvaril. Nove tehnologije

v vse hujši okoljski in podnebni krizi ter nevarnosti vojnega samouničenja gotovo pomenijo novo upanje za Zemljo in življenje na njej onkraj točke singularnosti, vprašanje pa je, ali bodo same preprečile ali bodo *nam* pomagale preprečiti grozeče katastrofe – ali bodo spremenile način človekovega življenja na Zemlji ali življenje na Zemlji brez človeka?

Brezmejna rast kot merilo tehnološkega in družbenega razvoja

Današnje generacije večidel ne poznajo več poročila Rimskega kluba z naslovom *Meje rasti*, v katerem je pred petdesetimi leti mednarodna skupina raziskovalcev predstavila računalniški model razvoja človeške družbe s petimi glavnimi dejavniki, ki določajo in omejujejo razvoj: naraščanje prebivalstva, proizvodnja hrane, industrijska proizvodnja, onesnaževanje okolja in izraba neobnovljivih naravnih virov. Ključna ugotovitev poročila je bila, da ob vseh objektivnih omejitvah ljudje lahko ustvarimo družbo, v kateri bi lahko neomejeno dolgo živeli na Zemlji samo pod pogojem, da z zavestnimi omejitvami dosežemo globalno ravnovesje med za planet vzdržnim številom prebivalstva in obsegom proizvodnje materialnih dobrin. Kritikov poročila je bilo veliko. Strinjali so se sicer, da se gospodarska rast ne more nadaljevati v nedogled, a so ob tem dokazovali, prvič, da je »naravni konec« rasti, do katerega bo slejkoprej prišlo »samo po sebi«, boljši od državnega intervencionizma in regulacije, in drugič, da tehnologija lahko pod pogojem, da se bo rast nemoteno nadaljevala, reši vse težave, na katere je opozarjalo poročilo. Ne eno ne drugo se ni zgodilo: vedno večja gospodarska rast je še vedno merilo razvoja in nove

tehnologije ne rešujejo problemov, ki so jih ustvarile pretekle generacije tehnologij.

O pomenu poročila *Meje rasti* in o njegovih kritikih veliko pove dejstvo, da se je leta 2005 znašlo na seznamu tridesetih najškodljivejših knjig 19. in 20. stoletja, ki ga je za Human Events pripravila skupina ameriških konservativnih znanstvenikov. *Mejam rasti* so na seznamu delali družbo Marx, Hitler, Zedong, Dewey, Keynes ... Desetletje po *Mejah rasti* je izšlo novo poročilo Rimskega kluba *Mikroelektronika in družba – v dobro ali zlo*, ki je nakazalo in kritično ocenjevalo pričakovane dobre in slabe družbene spremembe »elektronike«, ki jih danes obravnavajo kritične razprave o digitalizaciji, informatizaciji in globalizaciji, ter doživelo podobno kritiko kot *Meje rasti*. Ni težko videti vzporednic med recepcijo tedanjih razvojno kritičnih idej in sodobnim odnosom do globalizacije na vseh področjih človekovega delovanja, še zlasti do globalnega segrevanja in okoljske krize. S podobnimi kritikami in zavračanjem znanstvenih opozoril, kot sta jih bili iz vrst intelektualnih podpornikov močnih gospodarskih interesov deležni *Meje rasti* ter *Mikroelektronika in družba*, se danes srečujejo kritična spoznanja in alarmantna opozorila okoljskih, podnebnih in družboslovnih znanstvenikov, da globalizacija ni razrešila nekaterih osnovnih razvojnih problemov, na katere je opozarjal že Rimski klub v obeh znamenitih poročilih, niti ni izpolnila optimističnih pričakovanj o globalni demokratični informacijski družbi.

V času *Mej rasti* je še prevladovalo optimistično pričakovanje, da bo razvoj prinesel »popolnoma drugačen tip svetovne družbe«, za katerega naj bi bile poleg radikalno

spremenjene tehnološke osnove značilne tudi povsem nove vrednote ter politične in upravljalvske strukture. Slabo desetletje po *Mejah rasti*, ko še ni bilo interneta, oblikovani pa so bili standardi za prenos podatkov med več komunikacijskimi omrežji, je Yoneji Masuda v svoji pionirski knjigi *Informacijska družba kot postindustrijska družba* optimistično pisal o globalizmu kot o novi renesansi, ki bo s preseganjem nacionalnih interesov in razlik osvobodila človeški um. Prepričan je bil, da bo »državljski tip upravljanja« v svetu dolgoročno prevladal, saj le sodelovanje državljanov pri upravljanju informacijskih storitev lahko povečuje multiplikativni učinek informacij v družbi, spodbuja avtonomno skupinsko odločanje državljanov in preprečuje nevarne težnje po centralizirani upravljalvski družbi.

A nasprotno optimističnim pričakovanjem konservativno-liberalnih zagovornikov politike »laissez-faire«, da bodo nove tehnologije slejkoprej same »proizvedle« tudi ustrezne rešitve za vse probleme, tako kot so se tudi v zgodovini »rešitve« vedno našle, so se kljub izjemnemu tehnološkemu napredku (ali prav zaradi njega?) problemi, na katere je opozarjal Rimski klub, še zaostriili v globalnih razsežnostih. Za zelo utemeljena so se izkazala njegova opozorila o dolgoročnih negativnih družbenih posledicah hitrega razvoja transportne in komunikacijske tehnologije, nesmotrni uporabi »mikroelektronike« in o »tradicionalni delitvi sadov novega vala rasti, ki prinaša dobičke le nekaterim, frustrirani večini pa le minimalne ugodnosti«. Niso zalegla svarila pred verovanjem v spontano reševanje nakopičenih tehnološko generiranih problemov, ki da bo povzročilo »daljnosežno družbeno patologijo« in socialni upor, saj bo svet ob taki politiki »nevmešavanja« postal za »desetine, stotine

milijonov ljudi, ki bodo trajno ali začasno strukturno nezaposleni, svet zaprtih priložnosti«.

Izjemni komunikacijsko-tehnološki dosežki, ki so sprva vzbujali upanje, da bodo odpravili tudi dotedanje avtoritarne politične prakse in utrli pot globalni družbeni demokratizaciji, so nasprotno prispevali k zmanjševanju avtonomije javnosti v odnosu do oblastnih institucij in h krepitvi nadzora nad državljani. Demokratično »computopio«, v kateri naj bi načela prostovoljnega delovanja civilne družbe, kot je upal Masuda, odpravila zasebno lastništvo kapitala, svobodno konkurenco in maksimiranje dobička kot ključna gospodarska načela industrijske družbe, je v času internetne platformne ekonomije nadvladala »digitalna oligarhija« – na umetno inteligenco oprto instrumentalno usmerjeno upravljanje z ljudmi in njihovo prihodnostjo v službi globalnih tehnoloških oligarhov. V času približevanja točki singularnosti je transnacionalna koncentracija moči in odločanja v rokah maloštevilnih posameznikov in skupin, ki sta jo omogočili tudi digitalizacija in umetna inteligenca, modernizirala in radikalizirala »liberalna« kapitalistična načela industrijske družbe, nadomestila javnost z ekspertnimi telesi ter marginalizirala sodelovanje državljanov, civilne družbe in tudi nacionalnih držav v upravljanju informacijskih storitev in skupnega dobrega.

Utekočinjanje javnosti

Moderne (zahodne) demokracije so bile utemeljene na razsvetljski ideji kulture javnosti in javnega razuma, ki vsem državljanom omogoča enakopravno sodelovanje v kolektivnem razpravljanju in odločanju o skupnem

dobrem. Preizkus javnosti omogoča doseganje skladnosti resničnosti in pravičnosti ter povečuje subjektivno in objektivno zanesljivost naših mnenj, ko razmišljamo v skupnosti z drugimi. Sodobni razvoj umetne inteligence, računalniško generiranega in posredovanega komuniciranja ter vsepovsodnja internetizacija in digitalizacija pa razsvetljenska ideala javnega razuma in univerzalne dihotomije javnost – zasebnost postavljajo pred zahtevne teoretske in praktične preizkušnje, ki bodo zaznamovale smer prihodnjega razvoja družbe.

Računalniško posredovani, globalni hibridni in transmodalni načini komuniciranja ustvarjajo nove priložnosti za demokratično opolnomočanje, vendar – v nasprotju z zgodnjimi optimističnimi pričakovanji – prinašajo tudi vse več nevarnosti. Če je bil razsvetljenski demokratični projekt nekoč omejen na jasno razmejeno sfero javnosti, zdaj pronica v nešteta področja družbene interakcije, ki jih ni mogoče kategorizirati kot izključno javna ali nejavna, politična ali nepolitična. Nekdaj tehnološko jasno začrtane meje med zasebno in javno razpravo o osebnih in kolektivnih zadevah v hierarhično organizirani politični komunikaciji ter posledično med zasebno in javno sfero človekovega življenja so postale tako luknjičave, da se celo človekove potrebe in pravice do zasebnosti in svobodnega javnega izražanja in delovanja zlivajo druga v drugo, kot na primer v »pravici do javnosti«, ki si jo prisvajajo zasebniki, ali »pravici do zasebnosti«, ki jo uveljavljajo globalne korporacije.

Internet je razmejevanje zasebnega in javnega komuniciranja prvič v zgodovini premaknil s področja pojmovnega tudi na področje materialnega, saj je javno in zasebno

neposredno povezal znotraj skupne tehnične platforme. Na komunikacijskih platformah za zasebne in javne interakcije se je nekdanj jasno določena razlika razpršila v ustvarjanje hibridnih javno-zasebnih oblik komunikacijskih dejanj, situacij, akterjev in digitalnih posrednikov brez primere v zgodovini. Internet je s tehnološko konvergenco zasebne in javnega komuniciranja na globalni ravni povezal vse zgodovinsko ločene načine komuniciranja od medosebne do množičnega in vse vrste vsebin: besedilo, slika, zvok, video in glas. Internetizacija in digitalizacija imata veliko pomembnejše dolgoročne posledice za posameznike in družbo kot katera koli dosedanja »revolucionarna« komunikacijska tehnologija, morda z izjemo pisave, ki je zaznamovala začetek civilizacije in razredne družbe. Tako kot so nekoč časopisi vsakogar napravili za potencialnega bralca, je z digitalizacijo vsakdo postal potencialni novinar in avtor. A ne pozabimo, kako dolgo je trajalo, da so časopisi ljudem zares postali izobrazbeno in finančno dostopni in si zagotovili položaj avtonomne epistemske avtoritete, in kako hitro danes izgubljajo avtoriteto, zaupanje in bralce.

Pričakovanja v zgodnjem obdobju interneta so bila večja kot kdaj prej v obdobjih rojevanja novih množičnih komunikacijskih tehnologij: univerzalen dostop in enake možnosti komuniciranja; učinkoviti načini komuniciranja brez potrebe po vlaganju velikih sredstev; preseganje meja med zasebnim in javnim, medosebnim in množičnim komuniciranjem; koordinacija med komunikacijskimi omrežji preko državnih meja; podpora skupnostim, da ostanejo v stiku med seboj; omogočanje komunicirajočim, da ohranijo nadzor nad komuniciranjem in se izognejo nadzoru države. Internetna demokratizacija družbenega komuniciranja z

zagotavljanjem enakih možnosti in omogočanjem univerzalnega dostopa do digitaliziranih komunikacijskih medijev in informacij kot temeljev načela javnosti v resnici ni bila dramatična novost, saj so nove komunikacijske tehnologije vedno veljale za potencialno (bolj) demokratične, ker so zmanjševale stroške in povečevale hitrost razširjanja informacij, število razpoložljivih komunikacijskih kanalov ali medijev in vsebinsko raznolikost. Nedvomno pa je internet veliki večini ljudi omogočil razmeroma učinkovite načine komuniciranja brez vlaganja velikih sredstev in digitalne mobilne naprave so zmanjšale časovno in prostorsko razdaljo med komunikatorji do te mere, da so ti postali tako rekoč povsem neodvisni od prostora in časa. Internet je gotovo tudi tehnično najbolj participativni telekomunikacijski »medij«, ki je bil kdaj koli razvit, saj je izvorno nastal kot »javni medij« – kot brezmejno skupno komunikacijsko dobro, ki ga je omogočilo javno financiranje in naj bi njegova arhitektura preprečevala, da bi kdorkoli lahko postal lastnik ali nadzoroval celotno omrežje.

Vendar so bile skozi desetletja razvoja ter tehnoloških in lastniških »nadgradenj« zgodnjega interneta njegove demokratizirajoče lastnosti v veliki meri degradirane, okleščene demokratičnih zmogljivosti in ujete v neenakosti, ki jih ustvarja pozni kapitalizem. Zaradi komercialnih interesov in globalne koncentracije ekonomske in politične moči je bil internet z instrumentalizacijo publicitete in upodatkovanjem spletnega komuniciranja (zlo)rabljen za ustvarjanje novih neenakosti in razpolnomočenje, kar se na primer izraža v algoritmih, ki ustvarjajo mnenjske enklave v spletnih omrežjih, ali v avtomatiziranih botih in zlonamernih akterjih, ki spodbujajo politično polarizacijo in ekstremizem ter širijo

populistični avtoritarizem. Strateške dezinformacije, lažne novice in fotografije ter druge oblike zlonamerne diskurza v spletnih omrežjih so onesnažile prostore ustvarjanja in ujemanja naše pozornosti in optimistične liberalne poglede na digitalizirano javnost soočile s surovo resničnostjo: namesto ustvarjanja nove »digitalne javne sfere« so nadnacionalne platformske korporacije javno sfero kolonizirale in jo refevdalizirale z oblikovanjem lastnih, od javnosti neodvisnih načel in pravil dostopa ter uporabe spletnih omrežij.

V pričakovanju »točke singularnosti« se morda približujemo zadnji fazi dolgotrajnega zgodovinskega procesa podrejanja svobode komuniciranja kapitalu, ki je radikalnejša od vseh dosedanjih. Že v 19. stoletju so prvi filozofski, ekonomski, sociološki in psihološki kritiki, od Marxa do Bücherja in Le Bona, razkrivali škodljive posledice prevlade kapitalskih interesov v časopisih, ki so bili zaradi strahu pred izgubo bralcev vedno bolj naklonjeni piscem, ki so bili sposobni škodovati, kot pa piscem, ki so želeli dobro, kot je pisal Le Bon. Ta zgodovinski vpogled nam ni v tolažbo, češ da sodobna komunikacijska kriza ni nič novega (kar bi bila tako ali tako slaba tolažba), ampak opozarja, da se kljub vsem kritičnim opozorilom od razsvetljenstva nikoli ni zgodilo nič, kar bi resno ogrozilo kapitalu podrejen zgodovinski razvoj (množičnega) komuniciranja in medijske regulacije.

Blagovna regulacija »svobodnega« medijskega trga je bila v večini zahodnih demokracij v veliki meri sprejemljiva za (skoraj) celoten politični spekter, dokler je bil tržno regulirani produkcijski in uporabniški dostop do časopisov in kasneje radijskih in televizijskih kanalov oz. programov tehnološko in finančno omejen, a potencialno odprt za

konkurenco in rast. Taki dobrohotni naklonjenosti političnih akterjev prepričanju, da svoboda tiska tako kot katera koli blagovna produkcija ne sme biti izvzeta iz splošne lastninske svobode, je nekoč Marx priznaval celo nekaj izvirnosti, češ, če je Rembrandt naslikal devico Marijo kot holandsko kmetico, zakaj si ne bi mogli tudi svobode tiska za začetek predstavljati v obliki, ki nam je najbolj znana – kot podjetniške svobode. Težava je nastala, ko je ta zgodnja prisposoba postala prevladujoče razumevanje svobode tiska, in odtlej se kriza javnega komuniciranja s številnimi tehnološkimi odkritji in izboljšavami samo stopnjuje.

Vzpon digitalne oligarhije

Ko se danes srečujemo z vsepovsodno in neizogibno uporabo digitalnih komunikacijskih tehnologij, smo v podobni situaciji, kot jo je ob začetkih radia zaznaval Bertolt Brecht in v razmišljanju o njegovi prihodnosti poudarjal, da bi morali ljudje premisliti o družbenih temeljih uporabe komunikacijskih aparatov ter ustvariti razmere za uveljavitev take družbene ureditve, ki bo omogočila njihovo rabo v korist skupnosti, ne pa manjšine posameznikov. V zgodnji dobi interneta so bile dokaj razširjene ideje o radikalnih demokratičnih ekonomskih in političnih spremembah kot »naravni posledici« razvoja informacijskih tehnologij, kot sta jih na primer utemeljevala Brecht in Masuda. Danes pa se vse pogosteje srečujemo z opozorili, da neomejena moč spletnih platform v zasebni lasti, s katero določajo pogoje dostopa in uporabe spletnih vsebin, neposredno ogroža kritično javnost in demokracijo ter grozi tudi z nevarnostjo tehnofevdalizma ali digitalnega fašizma.

Očitno namreč postaja, da avtomatizacija in digitalizacija družbe ter uporaba umetne inteligence ne zagotavljajo univerzalnega uresničevanja človekovih temeljnih potreb in pravic, kar dokazujejo vse večje razlike med bogatimi in revnimi, zlorabe politične oblasti, porast socialne izključenosti in različnih oblik komunikacijskega nasilja. Ko posledično mnogi državljani ne zaupajo drug drugemu in oblastem, je izjemno težko vzdrževati za družbeni razvoj in blagostanje nujno socialno kohezijo, kar lahko privede do socialnih napetosti, zaradi tega pa smo posamezniki in družba kot celota tudi lažje tarče oblastnih zlorab in nasilja. Tehnološki monopoli, podrejenost ljudi digitalnim platformam ter ne-transparentni odnosi med ekonomijo in politiko ne prispevajo k demokratizaciji družbe, pač pa zmanjšujejo kakovost družbenih odnosov in odpirajo vrata refevdalizaciji publicitete, digitalnemu fevdalizmu. Zgodovina se zopet ponavlja, bi dejal Raymond Williams, ki je pred več kot pol stoletja ugotavljal, da so bile vse nove komunikacijske tehnologije vedno znova zlorabljene – bodisi za dobiček bodisi za politični nadzor.

Pod vplivom platformne ekonomije nastaja *digitalna oligarhija*, nova vrsta patrimonialne ekonomske in politične dominacije, podobna fevdalnemu zemljiškemu gospodarstvu, ki je na svoje premoženje kot sestavni del premoženjskih pravic navezovalo vse veje oblasti, vključno s sodstvom, le da nova oblast ne temelji na dedni vladarski moči in strogo hierarhičnem izvajanju oblasti. Platformna ekonomija ni prevladala z uporabo fizičnega nasilja, terorja in z nepriznavanjem pravice do zasebnosti tlačanov. Digitalni oligarhi so prevzeli oblast z obljubami čudovite uporabniške izkušnje, ustvarjalne soudeležbe, komunikacijske učinkovitosti in

udobja. Cena, ki jo za to plačujemo državljani, je sprejemanje nadzora, odvisnosti in konec koncev manj svobode in demokracije.

Na platformah v zasebni lasti z milijardami aktivnih uporabnikov imajo njihovi lastniki zakonodajno moč, da določijo pravila za uporabo storitev, izvršilno oblast za uveljavljanje pravil in sodno oblast, da lahko sankcionirajo kršitelje pravil, ki so jih sami postavili. Digitalni oligarhi tako na globalni ravni združujejo zakonodajno, sodno in izvršilno oblast mimo volje in interesov državljanov in uporabnikov, poleg tega pa s pomočjo umetne inteligence usmerjajo tudi spletno pozornost in vedenje internetnih uporabnikov. Tako kot nekdanji tlačani nikoli niso mogli izboljšati svojega položaja, tako da bi postali lastniki zemlje, ki so jo obdelovali, ali se svobodno odselili, tudi današnji digitalni tlačani ne moremo ubežati pravilom uporabe digitalnih informacijskih tehnologij in storitev, ki smo jih zakupili od digitalnih gospodarjev. Z uporabo digitalnih komunikacijskih platform postajamo odvisniki, ki v zameno za svoje podatke in pozornost sprejemamo privlačne ponudbe komunikacijskih platform.

Patrimonialne birokracije so v preteklosti veljale za nestabilne, ker so v njih latentno tleli sovraštvo in opori deprivilegiranih, danes pa so zaradi vzpona digitalnega fevdalizma vse bolj nestabilne videti demokracije. Pred našimi očmi se dogaja tihi korporativni državni udar z aktivno udeležbo političnih oblasti, ki ne uporabljajo svoje moči, da bi ga preprečile, ampak ga celo spodbujajo in v njem sodelujejo. Vlade in sodne oblasti lastnikom komunikacijskih platform *de facto* priznavajo upravljaljsko »avtonomijo«, razen ko gre za neposredno spodbujanje k nasilju ali ogrožanje državnih

interesov. Skrbeti nas mora absolutna moč digitalnih platform, ki po eni strani dopuščajo in celo spodbujajo zlorabe spletnih omrežij za širjenje lažnih novic, žaljivega govora in sovražne propagande, po drugi strani pa lahko samovoljno komurkoli med nami kadarkoli ukinejo dostop in uporabo.

Dršenje v avtokracijo se kaže tudi v odnosu do zasebnosti. Priče smo digitalnim vdorom v informacijsko zasebnost in kognitivno svobodo ali zasebnost mišljenja, ki postajajo z razvojem nevrotehnologije, v kateri stroji neposredno komunicirajo s človeškimi nevroni, subtilnejši in bolj sofisticirani kot kdaj prej. Ker uporaba najnaprednejših tehnologij večinoma ni zakonsko regulirana in ostaja zunaj nadzora javnosti, lahko korporacije in tajne varnostne in obveščevalne službe zlorablajo nevrotehnologijo za prisvajanje in izmenjavo podatkov, ki omogočajo vse učinkovitejše nadzorovanje človekovega mišljenja in zasebnosti.

Potem ko je bila svoboda tiskanja kot najpomembnejša vrsta javnega izražanja pred stoletji podrejena korporativni svobodi tiska kot svobodi lastnikov časopisov in kasneje drugih medijev, se danes enako dogaja tudi s pravico do zasebnosti. Tako kot publiciteto in javno izražanje je mogoče tudi zasebnost zlorabiti za škodljive in nedemokratske namene. Korporacije so pravico do zasebnosti kot temeljno človekovo pravico, podobno kot pred tem pravico do javnega izražanja, zlorabile za uzakonitev »poslovne zasebnosti« kot zakonsko varovane uradne tajnosti, ki zagotavlja zaščito in varnost za manjšino (ob)lastnikov, vendar z visoko ceno za družbo in demokracijo.

Koncentracija teh sprememb opozarja, da digitalna oligarhija ni grožnja, ki bi nam lahko podobno kot tehnološka

singularnost pretila kdaj v prihodnosti, ampak neposredna nevarnost današnjega časa, ki se s sistematičnimi zlorabami javnosti in zasebnosti neprikrito spogleduje z oživljanjem fašizma. Pred slabimi tremi desetletji je Umberto Eco objavil seznam elementarnih značilnosti »protofašizma«, od katerih lahko v »ugodnih« družbenih okoliščinah vsaka spodbudi nastanek fašizma. Že bežen pogled na Ecov seznam nas navda z občutjem nelagodja ob spoznanju, kako so se poteze protofašizma globalno razširile in globoko zažrle v sodobne »demokratske« družbe prav s pomočjo mnenjske manipulacije, ki jo je omogočila internetizacija komuniciranja. Kult tradicije, zavračanje modernizma, strah pred različnostjo, preziranje žensk, obsojanje nestandardnih spolnih navad, nagovarjanje razočaranega srednjega razreda, obsedenost z (mednarodno) zaroto, vzbujanje občutka ponižanosti zaradi bahavega razkazovanja moči in bogastva »sovražnikov«, obsojanje pacifizma kot popuščanja sovražniku in druge značilnosti prafašizma se širijo po integriranih javno-zasebnih komunikacijskih omrežjih tudi v vseh (gospodarsko) najrazvitejših družbah sodobnega sveta. Med Ecovimi značilnostmi protofašizma najdemo tudi take, ki jih še posebej krepi univerzalen dostop do internetnih komunikacij, na primer odpor do analitične kritike, osiromašeni digitalni novorek in selektivni populizem. Čeprav protislovje dostopnosti – ko se z vse večjo dostopnostjo do javnega prostora in komunikacij javna raba razuma ne povečuje, ampak zmanjšuje – ni rezultat digitalne dobe, pa se prav pod vplivom digitalizacije zastruje kot bistveni del osiromašenja javnega komuniciranja in krize javnosti.

Z refevdalizacijo javnosti, nebrzdano profitno motivirano gospodarsko rastjo in s širjenjem protofašizma se krepi

distopična digitalna oligarhija, ki jo s svojo izjemno učinkovitostjo podpirajo nove tehnologije. Oprta je na osvajalski bolni um, ki vodi boj za ekonomsko in politično-ideološko prevlado in nas peha iz vojne v vojno. Koliko časa in priložnosti nam je ostalo, da zaustavimo drsenje v tehnološki fevdalizem in vzpon globalne digitalne oligarhije? In da preprečimo, da bi nesluteni razvoj tehnologije nepovratno dosegel armagedon singularnosti in bi umetna inteligenca nadvladala javni razum, ki je bil v preteklih stoletjih, marsikdaj sicer slabotno in brezglasno, gibalo človeškega in družbenega napredka?

Najbrž se sliši pretenciozno, pa vendarle se bojim, da imam prav – in hkrati upam, da se motim –, če rečem: Vse se je že zgodilo, pa nas ni nič izučilo. V zadnjih petdesetih letih, če ne že prej, je bilo že vse povedano, pa si nismo ničesar zapomnili.

Sicer ne bi bili, kjer smo – na poti v digitalno oligarhijo.

Slavko Splichal je redni profesor komunikologije na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, vodja Centra za raziskovanje družbenega komuniciranja, soustanovitelj Evropskega inštituta za komuniciranje in kulturo, v letih od 2011 do 2022 predsednik sveta Evropskega združenja za komunikološko raziskovanje in izobraževanje (ECREA), urednik revije *The Public – Javnost* in avtor vrste mednarodnih in domačih znanstvenih monografij, nazadnje *Datafication of Public Opinion and the Public Sphere* (London in New York 2022) in *The Liquefaction of Publicness: Communication, Democracy and the Public Sphere in the Internet Age* (urednik; London, 2018). Predava na svetovnih univerzah. Je prejemnik reda zaslug za narod s srebrno zvezdo (1988), Zoisove nagrado za vrhunske znanstvene dosežke (2000), Zlate plakete Univerze v Ljubljani (2015) in nagrade Karol Jakubowicz za medije in demokracijo (Varšava 2023). Od leta 2009 je redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter od leta 2018 član Academia Europaea – The Academy of Europe.

Miran Zupanič

Foto: Anže Koron

PISMO ZANAMCEM

Pismo otroku

Pišem ti, otrok, ki si se včeraj rodil. Toliko oprakov je bilo, da prej nisem utegnil. Sem pa veliko razmišljal o tem, kaj naj ti napišem. In pišem ti, otrok, starejšemu. Bereš, razumeš stvari, izkusil si že, ne le mehko, temveč tudi ostrino življenja. Bereš, ker iščeš odgovore? Branje naju povezuje bolj kot to pismo. Knjiga je človekova najboljša prijateljica, je pisalo na steni moje šole, imenovane po uporniku. Dokler je niso prekrstili. Če bi sedanje ime prevedli v jezik tistih, ki so upornika ustrelili, bi se imenovala Grundschule Volksgarten. Za pomenske odtenke besede »Volk« pobrskaj po knjigah in bodi zlasti pozoren na čas med letoma 1933 in 1945.

S knjigami se nisem spoprijateljil zaradi napisa na steni, a je bil ta vseeno prikladen odgovor, kadar so mi očitali, da preveč berem in si kvarim oči. Roman *Ne motite karnevala* sem prebral pod odejo in ob žepni svetilki v eni noči. Bom preveril,

ali bi bil tega vreden še danes. In če je, ti ga bom podaril, ko boš dovolj močan, da dvigneš knjigo s 450 stranmi. Pobrskej po policah, morda se kje skriva z mojim posvetilom.

Knjige vodijo bralca v resničnost in v domišljijo, k novim razkritjem, vse bliže skrivnostim. Čisto nazadnje, otrok, je vse skrivnost. Nihče je ne razume, nihče ne zna razložiti. Nihče! To je dobro vedeti. Toliko glasov in podob je v preddverjih skrivnosti, da te zlahka premotijo. A končne resnice ne pozna nihče. Le sebe poglej. Iz skrivnostne moči življenja spočet si rasel v materi. V modrosti, ki se je v telesih vseh njenih prednikov zbirala vse od prvih utripov življenja. Zdaj si že vržen v brezmejnost stvarstva. Sprva se ti ne bo zdelo nič večje kot tvoja posteljica, a potem boš izvedel, da se razteza milijarde svetlobnih let daleč. In da z nepredstavljivo hitrostjo še naprej drvi v vse smeri vesoljne brezmejnosti. Ne dovoli, otrok, da ti kdo vzame vednost, da si tudi ti skrivnost sredi skrivnosti. Da nisi nikogaršnja last, nikogaršnji podložnik, da – upam – nočeš biti nikogaršnji gospodar. Da si skrivnost, ki se uresničuje.

Veliko stvari bi te rad vprašal. Se ledeniki še topijo? So obalna mesta že poplavljena? Vodijo zdaj turiste v Benetke na potapljaške izlete? Plavajo skupaj z ribami nad kanali in med zvoniki? Delajo podvodne selfije? Če ne veš, kaj je to: ko so telefoni postali še fotoaparati, je postalo samoumevno, da se ljudje fotografirajo, kjerkoli že so, in potem te fotografije delijo z vsem svetom. Kako je s požari, ste jih ukrotili? Ste ozelenili puščave? Se je vojna med Vzhodom in Zahodom, ki sta se udarila leta 2022, končala? Kdo so zmagovalci, kdo poraženci? Kje so njihove meje? Kako živiš ti? Ti vlada dobro ali v maske dobrega zakrinkano zlo?

Pišem ti v času, ko je človeštvo v oblasti lastnih uničevalnih sil. Kot vseskozi doslej se ljudstva spopadajo, ubijajo in uničujejo, kar so zgradila. Vse to s sredstvi najvišjih dosežkov človekovega uma. Nočem ti slikati stvari preveč črno, a ne tajim, da me skrbi. Človeštvo je v slepi ulici. Bo znalo iz nje? Ne vem.

Upam, otrok, da ti poznaš odgovor. In da je odgovor svetel in dober. Kajti če ni, je vam slabše kot nam, ki – če se ne trapimo s stvarmi sveta okrog nas – živimo mirna, pohlevna in udobna življenja, medtem ko nad nami lebdiijo sateliti in izvidniška letala, ki nadzirajo vse, kar je pod njimi. Ko je vsak telefon sledilna naprava, ki nekomu sporoča podatke o njegovem lastniku. Medtem ko delamo selfije, je na tisoče izstrelkov pripravljenih, da uničijo življenje tudi na najbolj oddaljenih koncih planeta. Ko bomo na pomlad obrezovali drevje, sejali in sadili, bodo nedaleč od nas goreli sadovnjaki in ljudje. In mi jim ne bomo pomagali. Ker jim ne znamo, ker jim ne moremo. Kdor je za mir, je za zmago tistih, ki so vojno začeli. Kdor je za vojno, je za smrt in za razdejanje. Utopljamo se v brezbržnosti, vseenosti in sprijaznjenosti, občutek nemoči nas vleče v globine negibnosti. Za to gre, otrok, da so šole, ki so nosile imena upornikov, preimenovali. Ne le zato, ker so bili del revolucije, ki si je s krvjo utirala pot k svojim ciljem, ampak tudi zato, da ne bi njihov upor komu služil za zgled. Preveri, koliko šol še nosi imena upornikov. Manj kot jih je, bolj te mora skrbeti.

Še marsikaj bi rad vprašal, a tvoji odgovori me ne morejo doseči. Obsojena sva na moj monolog in tvoj molk. Lahko pa uprizoriva medčasovni dialog. Jaz te sprašujem v mojem in ti odgovarjaš v svojem času. Tvojih odgovorov žal

ne bom slišal, zato bo pogovor najbrž kratek in splošen.
Torej, kako si?

Odgovor: ...

Vprašanje: Kaj pa, če pobrskaš malo globlje?

Odgovor: ...

Vprašanje: Kaj bi moral storiti, da bi ti bilo bolje?

Odgovor: ...

Vprašanje: Zakaj tega ne storiš?

Odgovor: ...

Vprašanje: Te je strah? Se ti ne da? Misliš, da ni mogoče?

Odgovor: ...

Vprašanje: Če s tem ne škoduješ nikomur, ti predlagam, da uresničiš, kar se ti zdi prav. Kaj pa te sicer najbolj veseli?

Odgovor: ...

Vprašanje: Kdaj si bil nazadnje v gozdu?

Odgovor: ...

Vprašanje: Si prepoznal drevesa, ki si jih videl ob poti?

Odgovor: ...

Vprašanje: Mogoče veš, katere živali se hranijo z njihovimi plodovi? Kateri lišaji obraščajo debela? Katere glive jih podpirajo pri rasti?

Odgovor: ...

Vprašanje: Priporočam, da vzameš v roke par knjig o teh temah. In da potem iščeš ta drevesa in te živali, te lišaje in

te glive. In da razmisliš o povezanosti med njimi. Se ti zdi to smiselno?

Odgovor: ...

No, zdaj pa si še sam postavi vprašanja, ki se ti zdijo pomembna in si odgovori na njih. Jaz pa tu končam, da ti ne jemljem več časa. Drži se!

Lepo te pozdravljam,

Miran Zupanič

Miran Zupanič je režiser in scenarist, predavatelj na Akademiji za glasbo, radio, televizijo in film Univerze v Ljubljani. Njegov ustvarjalni opus vključuje vrsto kritičnih refleksij časa, posebej zgodovinskih dogodkov na področju nekdanje Jugoslavije. Je prejemnik Nagrade Prešernovega sklada (2009) za film *Otroci s Petrička* in vrste drugih. Njegov zadnji film *Sarajevo safari* (2022) govori o tujcih, ki so ob obleganju Sarajeva plačevali za streljanje na oblegano mesto, je bil nominiran za najboljši celovečerni film na festivalu DOCUDOC. *Tek za življenje* je prvi slovenski dokumentarec o političnem zaporu na Golem otoku, filmski portreti vključujejo pesnika Edvarda Kocbeka, glasbenika Vlada Kreslina in Muja Turajlića, žrtev eksplozije mine v povojni Bosni in Hercegovini.

Branko Soban

PISMO ZANAMCEM

Referendum za prihodnost

Dragi zanamci!

Stojim sredi parka miru v Hirošimi. Sredi parka spominov na dan, ki je za vselej zaznamoval zgodovino človeštva. Sredi zgodb in pričevanj o dnevu, ko je mesto v delti reke Ota uničila atomska bomba. Kot nekaško novo, strašno sonce je takrat zagorela nad Hirošimo in s svojim strupenim ognjem v delcu sekunde kilometre daleč požgala vse okrog sebe. Tisti, ki so preživeli to apokalipso, danes je samo še kakšnih petindvajset živih prič takratnega jedrskega uničenja, so dogodek opisali s sestavljenko *pika-don*. *Pika* pomeni slepečo svetlobo, *don* pa eksplozijo, grom. Da je na mesto padla atomska bomba, takrat ni vedel seveda nihče.

Park je poln spomenikov, ki opozarjajo na ta strašni dan avgusta 1945. Kjer so danes lepo urejene zelenice, je bilo nekoč središče mesta. Ker je bil tu epicenter eksplozije, je siloviti radioaktivni piš mesto v hipu zravnal z zemljo. Za

seboj je pustil le skelet atomske kupole, kot zdaj pravijo nekdanj sodobni zgradbi industrijske zbornice, kjer so pred vojno predstavljali in prodajali izdelke iz hirošimske prefektore. Stavbo, zgrajeno v evropskem stilu, je leta 1915 postavil češki arhitekt Jan Letzel. Toda po eksploziji je od nje ostalo zgolj betonsko okostje, nekakšen večni, nemi simbol uničene Hirošime.

Nedaleč stran od tega molčečega skeleta, a na drugi strani rokava reke Ota, je še en spomenik, ob katerem vsak obiskovalec postoji vsaj za nekaj minut. In se globoko zamisli. Tudi zaradi napisa na njem, ki živo sporoča: »To je naš krik, to je naša molitev za mir v svetu ...!«

Na konici spomenika v podobi granitne atomske bombe stoji drobna deklica. Sadako Sasaki. V svojih bronastih dlaneh, ki jih steguje proti nebu, drži velikega zlatega žerjava. To je šolarica, ki je za vselej zaznamovala moje otroštvo. In zagotovo tudi mladost mnogih drugih otrok sveta. In zdaj prvič v življenju stojim pred njo. S knjigo, ki sem jo posebej za to srečanje z njo prinesel s seboj na Japonsko. Prijatelji v Hirošimi so bili pred spomenikom naravnost presunjeni, ko so videli, kaj držim v rokah.

Naslov knjige, ki me je v živo zadela že tam nekje sredi osnovne šole, je po svoje zelo preprost: *Sadako bi rada žive-la*. Napisal jo je avstrijski mladinski pisatelj Karl Bruckner, v zbirki Knjižnica Sinjega galeba pa je v slovenskem prevodu Alenke Bole izšla leta 1963, torej pred natanko šestimi desetletji. Od takrat jo pravzaprav nenehno jemljem v roke. Ob vseh vojnah, saj v njih praviloma vedno umirajo predvsem nedolžni otroci. Njihove mame. Njihovi nemočni dedki in babice.

Tisoč papirnatih žerjavov

Zgodbo Sadako Sasaki že dolgo pozna ves svet. Na dan, ko je nad Hirošimo eksplodiralo zlo, je bila še čisto majhna. Z bratom Šigeom, kot piše Bruckner, sta bila ravno tedaj v mestnem parku. Šigeo se je potapljal v ribniku, od koder ga je nenadoma silovito zabrisalo na breg, Sadako pa je mirno spala pod vrbo žalujko. A zračni pritisk jo je v hipu zgrabil in odnesel s seboj, kot bi bila zvita kepica papirja. Brat jo je potem dolgo obupano iskal med izruvanim in polomljenim drevjem in jo na srečo tudi našel. V razcefrani oblekici in z nekaj praskami, toda bila je živa ...

Deset let kasneje, prav na dan, ko je ponosno sodelovala na veliki štafetni kolesarski dirki, je zbolela za levkemijo. V bolnišnici je začela izdelovati papirnate žerjave. Po starodavnem izročilu se namreč tistemu, ki jih naredi tisoč, izpolni želja. Želja za ozdravitev. Sadako se je urno lotila dela. Domači so ji hoteli pomagati, toda vztrajala je, da mora žerjave sestaviti sama. A moči je bilo v njej iz dneva dan manj. Podatki o tem, koliko žerjavov je viselo nad njeno bolniško posteljo, so seveda različni. Pisatelj je v knjigi, ki je bila prevedena v vse jezike sveta, zapisal, da ji je manjkalo samo še deset papirnatih ptic. Levkemija je seveda naredila svoje. Sadako je, onemogla in izčrpana od hude bolezni, tiho odšla. Tako kot se je nekaj dni pred njo poslovil tudi deček Šigetomo, ki je v bolnišnici ležal poleg nje in prav tako vztrajno izdeloval žerjave ...

Otroci z vsega sveta so v letih po njeni smrti izdelali na milijone papirnatih žerjavov in jih poslali v Hirošimo. Vsi so shranjeni v preprostih steklenih vitrinah tik poleg

spomenika Sadako Sasaki. Letošnjega januarja bi moja otroška junakinja dopolnila natanko osemdeset let. Toda zaradi posledic jedrske eksplozije se je njeno življenje, podobno kot življenje mnogih njenih sošolcev in vrstnikov, končalo že pri dvanajstih ...

Ura sodnega dne

V tisti sekundi, ko je nad Hirošimo zažarelo strašno atomsko sonce, je človek napravil prvi poskus, da bi s pomočjo znanosti uničil samega sebe. Poskus je uspel ...

Katastrofalne posledice atomskih bomb, ki sta leta 1945 zravnali z zemljo Hirošimo in Nagasaki in tamkajšnjim prebivalcem povzročili nepopisno trpljenje, so to neskončno človeško slo po uničevanju takrat morda zamrzile za hip. A res zgolj za trenutek. Kajti moč jedrskega orožja je z neznosno lahkotnostjo začela omamljati državo za državo. Zapeljivemu petju atomskih siren so nasedali veliki in majhni. Tudi tako majhne države, kot je Izrael, denimo. Zato si je ameriška umetnica Martyl Langsdorf že leta 1947 omislila tako imenovano uro sodnega dne (*Doomsday Clock*), ki je začela – kot v nekakšno svareče opozorilo – odšteti minute, ki so svetu (še) ostale do popolnega uničenja.

Ta ura zdaj neusmiljeno tiktaka že več kot tri četrt stoletja. V tem času so njene kazalce premaknili 25-krat. Začeli so s sedmimi minutami do polnoči. Potem so se kazalci zaradi mnogih kriz začeli nevarno približevati dvanajsti. Največje olajšanje se je zgodilo leta 1991, ko so se Združene države in (razpadajoča) Sovjetska zveza začele resno dogovarjati o

sekanju števila jedrskih konic. Podpisan je bil sporazum o zmanjševanju strateške oborožitve Start. Takrat so urne kazalce porinili daleč nazaj, na sedemnajst minut do polnoči, kjer niso bili še nikoli.

A zatišje po padcu Berlinskega zidu in razpadu Varšavskega pakta, vzhodnega vojaškega bloka, ni trajalo prav dolgo. Kazalci so se kmalu začeli nevarno pomikati naprej proti polnoči. Z vsakim premikom je ura grozeče svarila pred drsenjem proti prepadu. Najbolj dramatičen skok se je zgodil januarja 2023, ko so se kazalci ure sodnega dne ustavili devetdeset sekund pred polnočjo.

Na Washington! Na Washington!

Zaradi ruske vojne proti Ukrajini (in posredno proti vsemu Zahodu) se je nevarnost zlorabe jedrskega orožja strahljivo povečala. Glavni Putinovi propagandisti in najvišji kremeljski aparatčiki, med njimi je daleč najbolj zagret nekdanji predsednik Dmitrij Medvedjev, vztrajno kličejo k jedrskemu armagedonu. Po ulicah ruskih mest, tudi Moskve in Sankt Peterburga, nacionalisti prevažajo makete raket, na katerih piše: »Na Washington! Na Washington!« Toda vprašanje je, ali se tisti, ki kličejo k jedrskemu orožju, zavedajo, kaj sledi po tem, ko bo ura sodnega dne odbila polnoč? Ali kdo ve, kakšen bi lahko bil svet, ko bi se na tej usodni uri pojavila številka 00:01? Znanstveniki zagotovo vedo, vi, dragi zanamci, bržkone tudi, psihopatski politiki pa očitno ne.

Toda ali v tej vojni v Ukrajini, tem najbolj brutalnem spopadu po drugi svetovni vojni na evropskih tleh, ki divja le

slabi dve uri poleta od nas, res lahko zagrmi jedrsko orožje? Na to vprašanje je po svoje poskušal odgovoriti že sloviti japonski filmski režiser Akira Kurosawa v filmu *Živim v strahu* (*I live in Fear*). Čeprav je bil posnet že davnega leta 1955, v letu, ko je umrla Sadako Sasaki, je danes znova nadvse aktualen. Morda še bolj kot v času nastanka.

Film je prišel v kinodvorane le desetletje potem, ko so Američani odvrgli atomski bombi na Hirošimo in Nagasaki. In samo leto pred tem je radioaktivni pepel, ki se je na tla spuščal po ameriških testiranjih vodikove bombe na atolu Bikini in na Maršalovih otokih, malodane v celoti prekril japonsko tunolovko *Lucky Dragon No. 5*. Zaradi tega smrtonosnega pepela je tedaj resno zbolela vsa posadka, en član pa je čez nekaj časa tudi umrl. Tudi zato je bil film zelo gledan. Ne le zaradi še vedno svežega spomina na jedrsko kataklizmo, ki jo je doživela Japonska, ampak tudi zaradi vprašanja, ki si ga film resno zastavlja. Ali je namreč res noro, da se preveč obremenjuješ z jedrsko nevarnostjo? Ali pa je morda še bolj noro to, da jo preprosto ignoriraš? V današnjih razmerah gotovo to drugo...

Predvsem zato, ker se nikakor ni mogoče znebiti občutka, da so konflikti in vojne pravzaprav že zdavnaj postale neka kšna stalnica našega žitja in bitja. Prvi svetovni vojni, ki naj bi, kot so takrat oznanjali, končala vse dotedanje vojne, je že čez dobri dve desetletji sledil nov veliki svetovni spopad. Na dlani je, da se nihče nikoli nič ne nauči iz zgodovine. Zato vojniam preprosto ni videti konca. V njih po svoje sploh ne gre za konflikt civilizacij, ampak predvsem za konfliktno civilizacijo, ki problemov in zapletov ne zna več reševati na miren način.

Nemočna kultura miru

Paul Preciado, španski filozof in pisatelj, denimo pravi, da vojna pravzaprav ves čas živi med nami. V naših domovih. Vedno se vrača. Ker v resnici nikoli ne izgine. Včasih se resda potuhne, toda hkrati že vsak najmanjši konflikt v hipu izkoristi zato, da znova bridko potrka na vrata. Preciado zato pravi, da ni nikoli zares verjel svojim učiteljem in zgodovinskim učbenikom, ki so pisali, da je Evropa prav zaradi izkušenj druge svetovne vojne postala imuna za nove spopade. Na celini je takrat res zavladal mir, toda vojna je kljub temu ostala med nami. »V naših shrambah, v počenem porcelanu, v naših televizorjih, v naših kosteh. Pravzaprav jo ves čas nosimo s seboj! Evropejci, Američani, Rusi ... Vsi govorijo, da so za mir, toda hkrati za svojimi mejami že leta lomijo kosti sovražnikom. V kolonialnih, postkolonialnih in neokolonialnih vojnah,« dodaja pisatelj.

Združeni narodi so prvo desetletje novega tisočletja razglasili za desetletje kulture miru. V tem času naj bi svet enkrat za vselej obračunal z neznosno kulturo vojn, ki so človeštvu v zadnjih desetletjih in stoletjih prinesle toliko zla, sovraštva in smrti. Nameni so bili žlahtni, toda interesi velikih so jih znova (pre)hitro zatrli. Kultura miru spet ni dobila priložnosti. Še več. To prvo desetletje je bilo celo eno najbolj krvavih doslej. Ameriški general William Webster je prostodušno priznal, da takšne koncentracije čet in orožja, kolikor se ga je takrat valilo po Afganistanu in Iraku, svet še ni videl vse od druge svetovne vojne. Krizam na Bližnjem vzhodu ni videti konca. Po Libiji, Siriji, Libanonu zdaj gori še Gaza, ki jo je izraelska vojska v brutalni genocidni vojni malone zravnala z zemljo in poslala v

smrt več kot 30.000 Palestincev, v glavnem žensk in otrok. O tem je že pred časom govoril moj dobri znanec, zdaj že pokojni Jonathan Schell, nekdanji poročevalec *New Yorkerja* iz vojne v Vietnamu, kasneje pa profesor na Princetonu, ki je takoj po 11. septembru posvaril pred »pravo Niagaro vojn«, ki jih znata sprožiti afganistanska in iraška avantura. Zdi se, da je bil enajsti september v resnici izjemna prilžnost »za ščuvanje psa, ki je v vsakem od nas«, je v svojih nesmrtnih *Pismih proti vojni* takrat zapisal Tiziano Terzani.

Vojna kot prevara

Politika pri tem seveda vztrajno pozablja, da je vojna pravzaprav vedno prevara. To je na lastni koži večkrat občutil znameniti ameriški general Smedley Butler, ki je svojčas sodeloval v bojih od Srednje Amerike do Kitajske. Kjer je bila kriza, tam so bili Američani. Mark Twain je nekoč zlobno navrgel, da se njegovi rojaki očitno kar z vojnami učijo geografije ... Te njegove besede je veliko kasneje potrdil William Blum, ki je v knjigi *Rogue State: A Guide to the World's Only Superpower* denimo zapisal, da so ZDA po letu 1945 opravile kar 67 »globalnih intervencij«. Posledice avantur v Iraku in Afganistanu, kjer so bile dolgi dve desetletji, je čutiti še danes.

V vseh omenjenih ameriških posegih je bilo mrtvih najmanj petnajst milijonov ljudi. Po Blumovih podatkih so ameriške varnostne službe in vojska po letu 1945 sodelovale kar pri 35 poskusih atentata na tuje državnike. Večina akcij je bila uspešnih. V vsaj petnajstih državah so Američani aktivno sodelovali pri mučenju ujetnikov in opozicijskih politikov. In zanimivo je, da sta Cia in Pentagon velikokrat udarila tudi po voditeljih, ki so nekoč tesno sodelovali z njimi. To

še zlasti velja za Pol Pota, Manuela Noriego, Sadama Huseina, Mohameda Aidida, Osamo bin Ladna in po svoje tudi za Moamerja el Gadafija.

Ko je Smedley Butler odšel v pokoj, je začel pisati. In svoji prvi knjigi je dal naslov prav *Vojna kot prevara*. Drugače pravzaprav niti ni moglo biti. Glavna teza knjige je po svoje preprosta. General ni bil več naklonjen napadalnim vojnjam. Branil bi svojo domovino, nikoli pa ne bi več postal »vsiljevalec« demokracije, ki jo prinašajo bajoneti. »Vojna je namreč prevara. Prevaro je najlažje opisati kot nekaj, kar ni tisto, kar se zdi večini ljudi. Samo majhna skupina poznavalcev ve, za kaj gre. Vodi jo peščica na račun množic!« je brez dlake na jeziku takrat zapisal general Butler.

Politiki se v vojnah v resnici pogosto obnašajo kot glavni junak romana s Pulitzerjem nagrajenega Johna Herseyja *The War Lover*. Gre za ameriškega pilota, ki noro ljubi bombardiranje nedolžnih ljudi, hkrati pa se kot pravi mačo ves čas hvali tudi s svojimi ljubezenskimi podvigi. A nazadnje se izkaže, da je impotenten. Veliki, zdaj že pokojni ameriški zgodovinar Howard Zinn je nekdanjega ameriškega predsednika Georgea Busha primerjal prav s tem literarnim junakom. Tudi George Bush se je, oblečen v pilotski jopič, leta 2003 denimo bahal o zmagi v Iraku, toda vojne, tudi tiste v Afganistanu, po tej nastopaški izjavi še dolgo ni bilo konec. Ameriška vojska, prevelika za domačo rabo in premajhna za obvladovanje sveta, se je v resnici spreobrnila v impotentnega *War Loverja*. Američani so po Vietnamu namreč izgubili vse vojne, ki so se jih lotili. Izjema je bila le drobna Grenada.

Vojne se začenjajo v človekovem umu in v človekovem umu je treba zgraditi obrambo miru, govori preambula Unescove

temeljne listine. Tako razmišlja tudi že omenjeni italijanski pisatelj Tiziano Terzani, ko pravi: »Še bolj kot zunaj so vzroki vojne v nas samih. V strasteh, kot so želje, strah, negotovost, pohlep, ponos, nečimrnost. Počasi se jih je treba rešiti. Spremeniti moramo obnašanje ... Čas je, da stopimo na plan, čas je, da se zavežemo vrednotam, v katere verjamemo. Civilizacija se z moralno odločenostjo okrepi veliko bolj kot z novim orožjem ...«

Čas narobe sveta

Njegovo sporočilo je zelo jasno. Jasnejše ne more biti. Toda težava je, da politika s svojo propagandno mašinerijo in v zadnjem času tudi s pomočjo družbenih omrežij, ki so v svojem bistvu globoko antidružbena, spretno preobrača pomen besed. In ustvarja nekakšen Orwellov novorek. Pred več kot poldrugim stoletjem, potem ko je obiskala čudežno deželo, je Alica stopila v ogledalo in odkrila narobe svet. Če bi se danes ponovno rodila, ne bi več potrebovala ogledala: dovolj bi ji bil že pogled skozi okno ...

Živimo v času narobe sveta, v katerem je laž resnica, suženjstvo svoboda, vojna pa seveda mir. Ta narobe svet, v katerega so nas tako grobo pahnile velike mednarodne korporacije in z njimi povezana politika, je sijajno opisal urugvajski pisatelj Eduardo Galeano. V njegovi državi so s Svobodo denimo poimenovali zapor za politične zapornike; države, kjer vladajo diktature, se samopašno razglašajo za demokracije; beseda ljubezen velikokrat opredeljuje le odnos človeka do svojega avtomobila, pod revolucijo pa se praviloma razume poseg, ki ga v kuhinji naredi nov detergent.

Nove besede so bridko zasekale v sodobni slovar neoliberalnega sveta. Kapitalizem se je v njem prelevil v tržno gospodarstvo. Imperializem se po novem imenuje globalizacija. Žrtvam imperializma pravijo države v razvoju. Oportunizem se imenuje pragmatičnost. Izdaja je po novem realizem. Revnim pravijo, da so materialno ogroženi. In pravici šefa, da odpusti delavca brez odpravnine in brez pojasnila, se zdaj reče fleksibilizacija trga delovne sile. Galeano s svojim junaškim reševanjem besed v bistvu odstranjuje maske sistema, ki je svet pahnil v eno najhujših kriz doslej.

V takem svetu, narobe svetu, so države, ki varujejo svetovni mir, največje proizvajalke orožja in ga največ prodajo drugim državam. Najuspešnejše industrijske panoge najbolj zastrupljajo planet. In reševanje okolja je čudovit posel za podjetja, ki ga vsak dan načrtno uničujejo. Paradoks brez primere. A v zdajšnjem kaosu kljub vsemu vendarle dovolj logičen. V kriznih časih, v katerih zdaj živimo, je namreč vse izjemno tesno prepleteno med seboj. Ena kriza rojeva drugo in jo, kot v fiziki, s svojo silo pogosto samo še dodatno oživlja in potencira.

Politika zgrešenih priorit

Naravne nesreče, med katere seveda spadajo tudi epidemije, imajo neverjetno moč. Razkrivajo, kdo pravzaprav smo, kaj cenimo in spoštujemo, kaj hočemo ali česa nočemo varovati. Covid je neusmiljeno, do golega razkril nesposobnost voditeljev mnogih držav, ki so se namesto z reševanjem ljudi raje ukvarjali s krepitvijo svojih političnih pozicij in avtoritarizma. Razkril je njihovo nesposobnost spopada z boleznijo, ki je tudi v Sloveniji zahtevala strahoten davek.

Več kot deset tisoč brezimnih žrtev, kar je, če primerjamo število prebivalstva, precej več kot v ZDA, kjer je koronavirus odnesel dober milijon življenj. Povedano še drugače: spopad s koronavirusom je bil v Sloveniji v minulih dveh letih podobno neučinkovit, kot je bil onkraj Atlantika, še zlasti pod Trumpom, ki se je sprva dobesedno norčeval iz bolezni. Namesto da bi reševal ljudi, se je, podobno kot prejšnji slovenski premier, raje udobno naslajal nad svojim tviterskim abonmajem vulgarnosti ...

Pandemijska kriza, ki je neposredna posledica nenehnih človekovih posegov v naravo in s tem posredno tudi posledica dramatičnih klimatskih sprememb, je boleče razkrila, kako zgrešena je bila razvojna politika zadnjih desetletij. To je bila namreč politika zgrešenih prioritet. Maščevanje narave v podobi kataklizmičnih orkanov, poplav, suš, lakote in bolezni to jasno dokazuje. Ogromne količine denarja so ves čas šle v povsem napačne projekte. V ZDA na primer znova v rekordni vojaški proračun, ki se že bliža tisoč milijardam dolarjev. To pomeni, da Washington za obrambo porabi več kot enajst velikih držav skupaj. Med to enajsterico so denimo Kitajska, Rusija, Velika Britanija, Nemčija, Francija. Za teste za koronavirus pa pod Trumpom začuda ni bilo denarja ...

Na dlani je, da je svet kljub dramatičnim svarilom prirode (epidemije, poplave, potresi) še naprej pripravljen vlagati ogromne vsote v popolnoma zgrešeno militarizacijo družbe. V vojsko, ki pa se kljub takšnim neznosno visokim vložkom (to seveda velja tudi za Slovenijo in ves orožarski stroj Nata) nikakor ne more boriti ne z virusi, ne s klimatskimi spremembami in ne z vedno hujšo revščino. Za virus

namreč obstaja cepivo, proti klimatskim spremembam pa ga žal ni. In ga nikoli ne bo.

Slon, ki ga nihče ne vidi

Prav neverjetno je, da nihče ne omenja dejstva, da je vojaško industrijski kompleks že dolgo daleč največji onesnaževalec okolja na svetu. Za vojsko ni nikjer nobenih omejitev. Slon je v dvorani, a ga nihče noče videti. Tudi na okoljskih konferencah ne. Stuart Parkinson iz organizacije Znanstveniki za globalno odgovornost (SGR) denimo opozarja, da je ogljični odtis ameriške vojske skoraj dvajsetkrat večji od ogljičnega odtisa celotne Velike Britanije. Tega ne ve (skorajda) nihče, ker obstoječe mednarodne klimatske konvencije od vojsk sploh ne zahtevajo omejitev emisij in ne poročil o stanju stvari. Še več. ZDA imajo po svetu dobrih osemsto oporišč, toda onesnaževanje okolja, ki ga ta povzročajo, ne gre v ameriško bilanco, ampak ga Pentagon naprti kar državam gostiteljicam ...

Škoda, ki jo vojske povzročajo okolju (in proračunom), je tako rekoč nepopisljiva. Na ameriški Brownovi univerzi so nedavno izračunali, da je samo tako imenovana (zdaj že več kot dvajset let stara) vojna proti terorju Washingtonu doslej požrla debelih osem tisoč milijard dolarjev in zahtevala več kot milijon življenj. A tu še ni všteta škoda, povzročena okolju. Vojaški posegi z bombardiranjem, streljanjem in uporabo kemičnih strupov namreč dramatično spreminjajo naravo in zastrupljajo ozračje. Uničena so polja, celi ekosistemi, gozdovi, reke, infrastruktura mest. Podobno katastrofo zdaj s svojim obstreljevanjem v Ukrajini povzroča Putinova soldateska. V tej strašni vojni sredi Evrope ne trpijo zgolj

Ljudje, trpi tudi zastrupljena narava. Zato je povsem na mestu vprašanje, ali bo po končanih spopadih znameniti ukrajinski černozejom sploh še rojeval pšenico in drugo hrano.

Valerie Alston-Holt, ekologinja in ena od junakinj knjige *Prijazna soseska* avtorice Therese Anne Fowler bi vojake in vse druge sovražnike okolja bržkone posvarila: »Taki ljudje nimajo nobene vesti. Kot da bi posiljevali pokrajino. Morili. A drevesa so življenje. Ne samo moje življenje, ampak življenje nasploh. Dobesedno delajo kisik. Za vsakega človeka na planetu moramo ohraniti vsaj sedem dreves, sicer se bomo začeli dušiti. Pomislite na to ...«

Dinozaver Frankie

Na dlani je, da nobena vlada ne jemlje dovolj resno izzivov, pred katerimi se je zaradi vsesplošnega uničevanja okolja znašel naš svet. Program za razvoj pri Združenih narodih (UNDP) je nedolgo tega objavil, da vlade po svetu vsako leto samo za pomoč družbam, ki še uporabljajo fosilna goriva, namenijo kar 423 milijard dolarjev. Torej štirikrat več, kot znaša pomoč revnim državam za njihov boj proti klimatskim spremembam. Z denarjem, ki gre za tovrstne subvencije, bi proti bolezni covid-19 lahko cepili prav vsakega Zemljana, globalna revščina pa bi bila že zdavnaj odpravljena. Po podatkih UNDP je energetskega sektorja pravzaprav največji onesnaževalec okolja, saj nanj odpade 73 odstotkov vseh toplogrednih plinov. Dinozaver Frankie je izza govorniškega odra generalne skupščine Združenih narodov nedolgo tega tovrstno ravnanje vlad zgroženo primerjal z več sto milijardnimi subvencijami meteorita, ki drvi proti Zemlji in grozi, da bo zdaj zdaj pokončal življenje na njej ...

Dinozaver Frankie (glas mu je posodil igralec Jack Black) ima seveda prav. Tudi okoljska ura sodnega dne neusmiljeno tiktaka, zato je treba ukrepati zdaj ali nikoli. Toda, kot se je pokazalo že velikokrat, se resnosti položaja le malokdo zaveda. Kako sicer razumeti žalostno dejstvo, da bogate države namesto za ustavitev pregrevanja ozračja ogromno denarja raje namenjajo za preprečevanje bega ljudi, žrtev klimatskega lockdowna in drugih nesreč. Velika Britanija je denimo med letoma 2013 in 2018 za zapiranje mej porabila dvakrat več denarja kot pa za financiranje boja proti klimatski kataklizmi. V ZDA so za varovanje mej zapravili 11-krat več denarja kot pa za boj proti segrevanju ozračja, v Avstraliji 13-krat več, v Kanadi pa kar 15-krat več. Bogate države se torej načrtno zapirajo za nekakšen klimatski zid, da bi se zavarovale pred žrtvami njihovega lastnega ravnanja in uničevanja. A tudi zid seveda ne bo rešil problema segrevanja ozračja.

Takšna nepremišljena politična praksa jasno dokazuje, da so bile prioritete razvoja vsa zadnja desetletja v resnici popolnoma napačne. Amerika je skupaj z Natom (torej tudi s Slovenijo) in drugimi voljnimi zavezniki celih dvajset let lovila teroriste po Afganistanu (in od tam potem poražena zbežala), namesto da bi ves ta proč vržen denar vsi skupaj raje načrtno vlagali v znanost, izobraževanje, medicino, ekologijo. V boj za ustavitev zdajšnjega segrevanja ozračja. Svet ne potrebuje generalštabov, tajnih služb in žaljivo nesposobnih aparatčikov, ki si polnijo žepe na račun davkoplačevalcev, ampak predvsem res pravo ministrstvo za prihodnost, kot bi temu dejal Kim Stanley Robinson, ki ga je *New Yorker* označil za enega najbolj nadarjenih političnih piscev našega časa.

Vse države bi v resnici morale bolj misliti na ministrstva za prihodnost, kipeča od ljudi, ki vedo – in to ste prav vi, dragi zanamci –, kaj so pravi izzivi časa in kaj je še mogoče storiti, preden ne bo res prepozno. Zdajšnje vladajoče politične elite ključnih problemov sveta namreč niso sposobne rešiti. Predvsem zato, ker so jih s svojim neznanjem in surovo aroganco pravzaprav same zakuhale. Svet gori, bombe uničujejo mesta, vodnjaki so suhi, nekaj milijard ljudi nima dovolj hrane, visoka politika pa se vztrajno prepira, do kod naj se širi Nato in čigavo naj bo kakšno ozemlje ...

Zamenjati žarnico in tudi – vlado

Vojne so vselej nekakšen časovni stroj, ki nas vztrajno vrača v preteklost. Bolgarski pisatelj Georgi Gospodinov, avtor romana *Časovno zaklonišče*, zato pogosto govori o »deficitu prihodnosti«. Ker populistični voditelji nimajo receptov, kako naprej, se raje vračajo v preteklost, ki jo izkoriščajo kot alibi za svoje današnje ravnanje. Nekoč je politika vztrajno obljubljala svetlo prihodnost in s tem pojasnjevala, zakaj so potrebna današnja odpovedovanja in trpljenje. Toda ker svetle prihodnosti ni bilo od nikoder, se je ta kot (politična) surovina seveda izčrpala, preprosto zmanjkalo jo je, zato je politika v zameno zanjo začela raje obljubljati preteklost.

Kot to počne Vladimir Putin, ki z obujanjem stalinizma in mitov o veliki zmagi v drugi svetovni vojni v preteklost ne vleče le svoje države, ampak hoče s seboj tja za vselej potegniti tudi sosede, Evropo, ves svet. Obnaša se kot Kamniti gost v Mozartovi operi *Don Giovanni*, katerega iztegnjene roke se ne smeš dotakniti, sicer boš končal tam spodaj, v peklu. In mnogi navdušenci nad Putinom so z nerazumljivo

podporo njegovi genocidni vojni proti ukrajinskemu narodu in ukrajinski kulturi storili prav to. Z dotikom njegove roke so se odločili za preteklost ...

Izziv, ki je zdaj pred vami, dragi zanamci, je torej jasen. Svet dokončno iztrgati iz rok tistih, ki ga vztrajno porivajo v preteklost, in ga znova vrniti v prihodnost. Tiste, ki svet nenehno pehajo v vojne, je treba obtožiti dveh stvari. Najprej nerazumljivega nezavedanja, kako uničujoče so vojne in koliko gorja prinašajo. In drugič: pomanjkanja poguma za upor proti lažem, da je vstop v vojno edina možnost. To preprosto ni res. Izbira vedno obstaja. Med vojno in mirom. In mir je vedno veliko boljša opcija. Le priložnost mu je treba dati. In ko jo bo dobil, bo tudi boj za ustavitev zdajšnjega pregrevanja ozračja, ki že postaja najresnejši problem našega časa, veliko lažji.

Denar, namenjen vojnarnam in bombam, bo končno lahko šel za podporo boju proti uničujočim klimatskim spremembam. Če ta boj ne bo dovolj učinkovit, bo življenja na našem planetu namreč za vselej konec. Planet bo brez nas namreč zlahka preživel, mi brez njega pa nikakor.

A pot do tega cilja bo seveda trda in naporna. Spremeniti bo treba prioritete in tudi politične voditelje. Globalnega segrevanja namreč ni mogoče ustaviti zgolj z zamenjavo žarnice. Zamenjati je treba vlade in podreti njihove slonokoščene stolpe samovšečnosti in nenehnega zanikanja pravega stanja stvari. Kaj ti namreč pomaga prijetna in prijazna hiša, če ne bo več znosnega planeta zanjo!

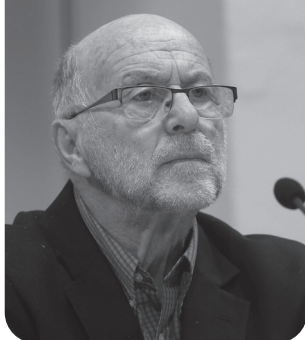
V parku miru v Hirošimi noč in dan tiho plapola ogenj miru. Prižgan bo vse dotlej, dokler bo na svetu obstajalo jedrsko orožje. In vojne. Ko atomskih bomb ne bo več, bo ugasnil. Vaša naloga, dragi zanamci, je, da storite vse, da bo ugasnil za vedno.

Branko Soban, publicist, kolumnist, dolgoletni novinar in komentator zunanje politične redakcije *Dela*, za katerega zdaj piše že skoraj 50 let. Bil je prvi stalni dopisnik *Dela* z Bližnjega vzhoda s sedežem v Kairu, pozneje dopisnik iz Moskve. Po vrnitvi iz Rusije se je ukvarjal z evropskimi temami. Kot novinar je prepotoval blizu 140 držav, med njimi vse, ki so nastale po letu 1991, z izjemo Južnega Sudana. Poročal je z mnogih kriznih žarišč: prva zalivska vojna, Alžirija, Gaza, Zahodni breg, Gorski Karabah, Tadžikistan, Čečenija, Gruzija, Afganistan. Je avtor dveh knjig intervjujev z znanimi osebnostmi z vsega sveta (*Zločin brez kazni*, *Kazen brez zločina*), pisec več spremnih besed in prispevkov za različne zbornike. Dobitnik nagrade Društva novinarjev Slovenije za izjemne novinarske dosežke in dvakratni finalist za novinarsko nagrado evropskega parlamenta.

Rudi Rizman

PISMO ZANAMCEM

Ali nas bodo lahko zanamci brali? Kaj si dolgujemo predniki, mi in zanamci?

Prodorno misel Nobelove nagrajenke Olge Tokarczuk, da živimo v času, ko nimamo izdelane naracije in niti ne jezika, metafore ali točke zrenja za prihodnost, lahko mirno razširimo na nezadostno razumevanje brezčasnih sovisnosti, nanašajočih se na naše prednike, danes živeče generacije in ne nazadnje – na zanamce. Drugače povedano, na eni strani na to, kako nezadosten je naš ali bo njihov uvid v enako brezčasen pretok materialnih in nmaterialnih energij med njimi, in na drugi bolj konkretno, koliko in kaj si med seboj dolgujejo živeče in (še) neživeče generacije.

Med njimi izpostavimo samo do planeta uničujoče obnašanje visoko ogljično zasvojene industrijske »civilizacije« ali prav zaradi tega moralni agnosticizem oz. neodgovornost

zdaj živečih generacij do prihodnjih – zanamcev. Obstaja namreč realna nevarnost, da lahko ekološki in nuklearni armagedon ogrozita življenje prihodnjih generacij na našem planetu. Pričakovanja o neskončni prihodnosti človeštva namreč vedno pogosteje zamenjujejo mračne napovedi o koncu človeške vrste. Ta bi se začela kot dejansko prva resnična svetovna vojna. V tem smislu moramo dati prav filozofu Williamu MacAskillu z Inštituta za globalne prioritete na Oxfordu, ki v knjigi z naslovom *What We Owe the Future: A Million-Year View* (2022) zagovarja »efektivni altruizem« (effective altruism), se pravi dolžnost vsake generacije do prihodnjih, da povečuje količino dobrega v svetu.

Osvobajanje (od) zgodovine

Prav tako lahko pritrdimo tudi referenčnemu mislecu svetovne zgodovine Yuvalu Noahu Harariju (*Unstoppable Us: How Humans Took Over the World*), da se zgodovine ni treba samo spominjati, temveč se mora vsakokratna generacija od nje tudi osvobajati. Prvi korak, ki ga je treba pri tem narediti, je, da si odrasli po zgledu otrok postavijo vprašanje »zakaj«. Zakaj vojne, ki se zdijo odraslim samoumevne, zakaj se pri poučevanju o temnih straneh zgodovine ne omenja tega, da so ljudje živeli oz. ‚znajo‘ živeti tudi v miru in se namesto tega otroke paralizira s strahom, kakšno je mesto človeka v naravi in kakšno vlogo igrata pri tem denar in arbitrarna politična ali ekonomska moč, itd.?

MacAskill je svoj »efektivni altruizem« nadgradil s konceptom »dolgoročnosti« (*longtermism*) kot gibanja, ki mora naše moralne in družbene izbire rekalibrirati z namenom, da bi te vključevale tudi dobrobit za prihodnje generacije,

se pravi, postaviti se tudi v vlogo zanamcev. Koncept »dolgoročnosti« temelji na ideji o ključni moralni prioriteti današnjega časa, da mora prizadevanje človeške skupnosti opolnomočiti bolj prijazno prihodnost. Ni dovolj, če zasledujemo samo dobrobit/koristi naših neposrednih potomk in potomcev, (prav)vnukinj in (pra)vnukov, temveč tudi preko njih, kar pomeni odgovornost oz. moralno obligacijo do stotine milijonov ljudi, ki bodo živeli v prihodnosti. Še prej pa tudi odgovornost do osem milijard danes živečih prebivalcev planeta, kar predstavlja 15 odstotkov vseh, ki so živeli doslej.

Tako kot sta ti načeli nenadomestljivi za usodo ljudi na kateremkoli koncu sveta, bi morala ista načela odgovornosti in obligacije veljati tudi za časovno oddaljene, tj. še nerojene prebivalce našega planeta, katerih prihodnja življenja morajo prav tako šteti, se pravi tako prostorsko kot (trans) časovno. Družbene in moralne izbire trenutno živečih generacij, na katere prisegamo danes, ne bodo imele posledic samo za njih, temveč tudi za prihodnje. Za nobeno od njih ni ne družbeno in ne moralno sprejemljivo, da bi jim odrek(a)li srečo ali pa jih prepuščali trpljenju.

Tiranija zdajšnjih generacij nad prihodnjimi

Tudi v prihodnosti živeči člani človeške skupnosti bodo delili podobna upanja, veselje in trpljenje kot današnji. Ta »tiha večina« je v bistvu kolateralna žrtev tega, da dajejo družbe in politike prednost sedanjosti na račun prihodnosti. Čeprav jim ni mogoče podeliti realne politične moči, pa lahko tiranijo zdajšnjih generacij nad prihodnjimi zmanjšamo tako, da ustvarjamo svet, ki bo upošteval potrebe

zadnjih, se pravi, da jim zapustimo družbeno in sonaravno prijazen planet. Pri čemer se bo še prej treba osvoboditi prevladujoče napake, da se več pogovarjamo in razmišljamo o tem, kaj smo podedovali od preteklosti, manj ali sploh ne pa o tem, kaj bomo zapustili prihodnosti, natančneje prihodnjim generacijam. Pri tem je glavna težava to, da je prihodnost človeštva na našem planetu v tolikšni meri negotova, da znanost, vlade in verstva ne morejo ponuditi tiste gotovosti, ki se običajno pričakuje od njih.

Kaj bomo (pre)pustili prihodnjim rodovom pa je seveda veliko in (še) neodgovorjeno vprašanje. Pri roki so nam, na primer, (tehnološka) orodja, s katerimi bi lahko človeštvo naredilo velike progresivne korake, primerljive s tistimi v zadnjih tristo letih, ko se je življenjska doba ljudi od začetnih štirideset let povečala na preko sedemdeset in ko je 80 odstotkov ljudi živelo v skrajni revščini, ki se je do danes zmanjšala na okoli 10 odstotkov. Dolgo pot napredka ponazarja tudi, da ženske v preteklosti niso mogle obiskovati univerz in da ni nihče poznal demokracije, v kateri živi danes skoraj pol sveta. Vsi ti podatki, ki jih navaja MacAskill, še zdaleč ne zanikajo tega, da se svet še vedno sooča z velikimi problemi, predvsem pa z nepotrebnim trpljenjem ljudi.

Sodobne sofisticirane komunikacijske tehnologije v primerjavi s prejšnjimi časi omogočajo instantno pridobivanje in poznavanje informacij ter z njimi vednosti ne glede na razdalje. Vendar imamo tudi v tem primeru problem s paradoksom njihove potencialno ambivalentne uporabe, kot to dokazuje primer bodisi človeštvu prijazne (elektrika, v medicini ali drugod) ali uničevalne (vojne) uporabe atomske energije. V tej zvezi pa se pojavljajo še drugi,

kompleksnejši problemi. Na primer, kam lahko družbe peljejo neregulirana umetna inteligenca in sedanje moralne vrednote, ki sem nam zdijo tako samoumevne, kot je bila nekoč trgovina s sužnji.

Priložnost za totalitarno distopijo

Lahko verjamemo, da bodo prihodnje generacije, če bodo dobile to priložnost, v zvezi z uporabo umetne inteligence pametnejše in preudarnejše, kot pa je to primer z današnjimi. Predvsem pa da bodo prihodnje, bolj kot pretekle in trenutne generacije, pripravljene žrtvovati zdajšnje ugodje v dolgotrajno dobro prihodnjih. Ta trenutek je predvsem pomembno, ali bo tega zmožna zdajšnja generacija, s čimer bi uveljavila dragoceno družbeno in moralno vrednoto, ki bo »zavezovala« tudi zanamce. Ravno v zvezi z razvijanjem naprednih sistemov umetne inteligence je ključno, da se znanstveni in politični odločevalci dokopljejo do spoznanj o njeni družbeni uporabnosti, ki bo služila vsemu človeštvu, namesto da bi mu škodila in ga pognala v novo sužnost. Problem je mogoče strniti v vprašanje, ali bo »zmagala« družbi prijazna (nova) utopija ali njej nenaklonjena in nadrejena totalitarna distopija.

Dobre ali slabe, tudi katastrofalne posledice poti, ki jo bomo izbrali, ne bodo prizadele samo zdajšnjih generacij, temveč bolj prihodnje. Človeštvo se je v moderni dobi znašlo na točki, ko lahko pogubi sebe in za daljši čas, tudi sto tisoče let, zaustavi svoje nadaljevanje, tj. civilizacijo, ki si zaradi tega ne bi zaslužila tega imena in bi se oropala za svojo prihodnost, ter zanamce, ki zaradi napačnih odločitev današnjih generacij niti ne utegnejo živeti (Kieran Setiya v

The New moral Mathematics). Pisma, ki jih bodo pisali živeči zanamcem, ne bi tako nikoli prišla do njihovih naslovnikov.

Avstralski moralni filozof Toby Ord je v knjigi z naslovom *The Precipice: Existential Risk and the Future of Humanity* podrobno predstavil eksistencialne grožnje za obstoj človeštva in civilizacije, ki jima grozi najmanj devet tisoč atomskih glav; nadalje, »dosežki« na področju biotehnologije, ki napovedujejo še večjo destruktivno moč od atomskega orožja, in virusni inženiring (biološka orožja) v laboratorijih ter neregulirana umetna inteligenca. Ti bi lahko povzročili smrt več milijard ljudi in človeštvo bi se moralo za trajno posloviti od svoje prihodnosti.

Biotehnološke grožnje za obstoj človeštva

Ob tem je treba spomniti, da je za razliko od nuklearnega orožja, s katerim z devetdesetimi odstotki razpolagata dve državi, v svetu še na tisoče bioloških laboratorijev, ki eksperimentirajo z najbolj nevarnimi patogeni na svetu(!), ter reproducirajo tudi bakterije in viruse. Spodbudno je sicer, da je bila leta 1997 sprejeta Konvencija o kemičnem orožju (CWC), ki prepoveduje razvoj, proizvodnjo, kopičenje in uporabo kemičnega orožja ter zahteva njegovo uničenje; njej se je do marca 2021 pridružilo 193 držav pogodbenic. Glede na veliko tveganje tega orožja za človeštvo je škandalozno, da ta najpomembnejši sporazum o nadzoru orožja v tem stoletju ne vključuje nobenega nadzornega mehanizma(!).

Med najbolj znane in doslej uporabljene bojne strupe se uvrščajo dušljivci (klor in fozgen), mehurjevci (iperit, luizit,

fosgen oksim), živčni strupi (sarin, soman, tamun, VX) in drugi. Vojaški strokovnjaki si ne delajo utvare, da nekatere vojske, predvsem v največjih državah sveta, na skrivnih mestih hranijo številne vrste kemičnega orožja za »izjemne in nujne« primere. Vojne praviloma in ne glede na mednarodne (vojne in druge) konvencije »opravičujejo« uporabo tudi najnizkotnejših in ubijalskih sredstev, med katera se seveda uvrščajo tudi kemična.

Možno uporabo kemičnega orožja v primeru trenutne vojne v Ukrajini omenja v svojem članku z naslovom *To Vladimir Putin's Mind chemical weapons might just seem a good idea* zaslužni profesor mirovnih študij na Univerzi v Bradfordu Paul Rogers. To, da je Vladimir Putin napovedal njegovo uporabo z ukrajinske strani, je po Rogersu poskus, da preusmeri pozornost od tega, da bi ga Rusija uporabila samo v primeru, ko bi še naprej izgubljal vojno in bi Putin z njo tvegala tudi svojo politično smrt. Spomnimo, da je Rusija, ki se je vojaško angažirala na strani sirskega diktatorja Bašarja al Asada, mižala pred uporabo tega orožja med sirsko državljansko vojno.

To orožje je že pred njim leta 1988 uporabil iraški diktator Sadam Husein, ko so njegova letala in artilerija na prebivalce kurdskega mesta Halabja metali bombe in granate, ki so vsebovale živčni bojni plin sarin in iperit, namenjena množičnemu povzročanju smrti. V omenjenem mestu je Husein v petnajstih minutah usmrtil najmanj pet tisoč nedolžnih ljudi, povečini žensk in otrok. Več mednarodnih konvencij prepoveduje uporabo kemičnega orožja v vojnih spopadih. Ob tem, ko je bil uporabljen prvič po prvi svetovni vojni, se mednarodna skupnost ni posebej zganila; tudi ne v

Združenih državah Amerike, ki so Irak takrat obravnavale kot svojega zaveznika v njegovi vojni z Iranom.

Ali lahko človeštvo preživi tehnologijo?

Čeprav je možnost, da bi šel po podobni poti tudi Putin, majhna, tega vseeno ni mogoče povsem izključiti, kot to dokazujejo primer Alekseja Navalnega, na katerem so v Salisburyju v Veliki Britaniji uporabili živčni strup novičok, in druge napovedi, da bi lahko ruska vojska kemično orožje uporabila v Ukrajini v različnih kletah oz. podzemnih zakloniščih, bunkerjih in celo podzemnih postajah, se pravi na mestih, kjer se med spopadi povečini zadržuje civilno prebivalstvo. To, da ruska vojska iz »legitimnih« vojaških ciljev ne izvzema civilnega prebivalstva, dokazujejo ne nazadnje tudi njeni napadi na električno omrežje v Ukrajini, še pred tem pa na bolnišnice, šole, kulturne ustanove, itd., poleg ponavljajočih se Putinovih groženj z atomsko bombo.

Če bo svet nadaljeval po tej poti, bo eksistencialno ogrožal ne le zdajšnje, temveč tudi prihodnje, še nerojene generacije. James Bridle (v *New Dark Age: Technology and the End of Future*) vidi glavni problem v tem, da se z naraščajočo tehnološko kompleksnostjo istočasno zmanjšuje razumevanje sveta. Ta trend poganja prevladujoče prepričanje, da sta obstoj naše civilizacije in napredek družb prvenstveno odvisna od računalniško reguliranih in proizvedenih podatkov ter informacij. V resnici se danes izgubljam v morju informacij, ki se jih polaščajo in instrumentalizirajo različni fundamentalizmi, poenostavljene naracije, konspirativne teorije in politike alternativnih dejstev. Varljiva dostopnost do neskončnega števila informacij, v katerih se praktično

izgublajo kompetence našega razumevanja, dobro izkoriščajo vladajoče elite, ki lahko tako še naprej in neovirano zasledujejo svoje plenilske interese.

Koliko ljudi še razume delovanje kompleksnih finančnih sistemov, prav tako pa zapletene in interesno vodene algoritme, umetno inteligenco in v bistvu netransparentno (tajno) in od velikanske večine ljudi odtujeno delovanje države? Nad nekoč za ljudi in svet obetajočimi sanjami o krasni prihodnosti, ki jo je napovedovala porajajoča se informacijska tehnologija, se že zgrinjajo temni oblaki, ki najavljajo prihod novega mračnega srednjega veka. Kako, da se pred to nevarnostjo ni svet zganil že prej, če spomnimo, da je vplivna ameriška revija *Fortune magazine* že leta 1955 objavila članek z naslovom »Ali lahko preživimo tehnologijo«? Klice takega sveta so bile posejane že nekaj desetletij pred tem in njihov oče ni nihče drug kot oče neoliberalizma Friedrich Hayek, ki je po Bridlovih besedah v knjigi *Pot v hlapčevstvo* (1944) vse sociološke pojave in forme kolektivismu označil kot totalitarne ter odprl pot tržno neoviranemu in darvinistično motiviranemu posamezniku, ki je stare tiranije nadomestil z novo, ogrnjeno v plašč tržnega fundamentalizma.

»Nuklearni mir«

Kot piše Yuval Noah Harari (v *21. nasvetov za 21. stoletje*), s tem, ko je »supermarket« po letu 1989 porazil »gulag« oz. kapitalizem komunizem, Fukuyamov »konec zgodovine« še zdaleč ni nastopil. Kot vedno je zgodovina tudi tokrat presenetila in še naprej preseneča. Ključna pri tem je vloga internetne revolucije, na katero so bistveno bolj vplivali

(informacijski) inženirji kot pa politične stranke ali ideologije. Vprašanje je, ali bodo lahko politični sistemi ta duh, ko je enkrat ušel iz steklenice, še kdaj obvladali? Po Hararijevih besedah je bil človek vedno boljši pri izumljanju stvari kot pa pri njihovi razumni in neškodljivi uporabi.

Še posebej pri biotehnični in informacijski revoluciji se je treba zavedati, da se inženirji, podjetniki in znanstveniki, ki ne predstavljajo nobene specifične družbene skupnosti, slabo zavedajo, kakšne politične posledice prinašajo njihova dejanja in stvaritve. Obe revoluciji bosta omogočali upravljanje s človekovimi možgani in podaljševali življenje ljudi, vendar zopet ne bomo vedeli, za kakšno ceno. Prav tako bosta opolnomočili preoblikovanje in upravljanje s celotnim svetom okoli nas, ne da bi deležniki razumeli kompleksnost globalne ekonomije.

O teh tehnoloških posegih v naravo in družbo v predstavljenih političnih agendah ne boste ničesar izvedeli, čeprav bodo enormno vplivali na življenja današnjih in prihodnjih generacij. Vse to so razlogi, kot piše Justin Smith (v *Internet Is Not What You Think It Is: A History, a Philosophy, a Warning*), da so ugasnila začetna pozitivna utopična pričakovanja, povezana z informacijsko tehnologijo in posebej internetom, kot to danes razkrivajo brutalna realnost družbenih medijev, njihova globalna in profitom podrejena informacijska ekonomija in odvračevalna (*attention-destroying*) narava same omrežne tehnologije.

Ravno vojna v Ukrajini, tako kot sicer tudi druge vojne nuklearno oborožene države – ZDA, so po prepričanju Franziske Stärk in Ulricha Kühna (v *Nuclear Injustice: How Russia's invasion of Ukraine shows the staggering human cost*

of deterrence) dober primer uveljavljanja globalnega nuklearnega reda, ki z atomskim zastraševanjem in deklarirano politiko neširjenja tega orožja ter z nikoli resno mišljenimi predlogi za njegovo odpravo, dokazuje, kako je ta v resnici nepravilen. Kako kratkovidna oz. distopična je politika atomskega zastraševanja, dokazujejo analize mednarodnih teoretikov, ki ne verjamejo, da bi lahko ta na dolgi rok vzdržala. Utegnila bi trajati morda nekaj več kot sto ali še več let, medtem ko bi se morali po atomski vojni preživeli nečloveško spopadati še naslednjih tisoče let. V preteklosti so se v ZDA in Natu prosto po Orwellu pogosto sklicevali na to, da zagotavlja atomsko orožje nepogrešljivo vlogo pri ohranjanju miru, kar so nekateri eminentni raziskovalci mednarodnih odnosov (med njimi npr. ameriški politolog Kenneth Waltz) paradoksalno poimenovali »nuklearni mir«.

Moč, nadrejena vesti in slabotnejšim

Stärk in Kühn ugotavljata, da pri tem ne gre samo za nepravilno »distribucijo miru«, temveč tudi za dolgoročne negativne učinke, ki bodo tlakovali pot enako nepravilni prihodnosti in bodo nepošteni do prihodnjih generacij. Po ugotovitvah atomskih znanstvenikov smo z normalizacijo politične retorike o možni uporabi atomskega orožja v vojni (danes ruski v Ukrajini, v preteklosti pa ameriški na Japonskem, pozneje tudi o njeni možni uporabi med korejsko vojno) že blizu morebitni uporabi taktičnega atomskega orožja, ki pa bi se lahko nadaljevala s še mnogo bolj uničujočo vojno.

V vsakem primeru bi to globalnemu prebivalstvu prineslo milijonske in tudi milijardne žrtve, dokončno ogrozilo

podnebno ravnovesje in pripeljalo do množične lakote, da »kolateralnih« posledic za prihodnje generacije niti ne omenjamo. Vsekakor je preveč cenena iluzija, da bi se nuklearna zima in druge rušilne posledice atomske vojne zaustavile pred mejami držav, ki so jo začele, ali da bi jih pred njo rešila njihova podzemna zaklonišča. Podobno iluzijo predstavlja tudi upanje kot strategija, da se kaj takega ne more zgoditi. Podobna upanja pred prvo svetovno vojno so razgalile nekatere zgodovinske študije o njej, ki pripovedujejo o tem, kako so protagonisti te vojne spominjali na »mesečnike«, ki so milijone ljudi pogнали v smrt.

Z nuklearno »nepravičnostjo« oz. z njegovim zastraševanjem so teoretiki (zagovorniki) hladne vojne posledice tega nuklearnega (ne)reda, zgrajenega na hierarhično podrejenih sferah (ne)zagotavljanja varnosti, načrtno prenašali na manjše države. O vrtoglavi človeški ceni tega reda pričajo vojne v Vietnamu, Afganistanu, Nikaragvi, Koreji, Angoli in danes v Ukrajini. Jedrsko zastraševanje je sicer zagotavljalo mir in stabilnost obema jedrskima velesilama, računa za mir pa sta velesili izstavili šibkejšim državam v skladu z načelom starogrškega zgodovinarja Tukidida, do katerega se je ta dokopal med pisanjem o peloponeških vojnah, o tem, kako je moč nadrejena vesti in slabotnejšim.

Usoda zanamcev v rokah zdajšnjih generacij

Če doseže, sodeč po fosilnih ostankih, povprečna vrsta sesalcev milijon let, ostaja človeštvu še nadaljnjih sedemsto tisoč let in v primeru, da bi se svetovno prebivalstvo skrčilo na eno samo desetino sedanjega, bi to pomenilo, da bi se v prihodnosti rodilo še deset trilijonov (deset na dvanajsto)

ljudi. Usoda zanamcev je praktično odvisna od odločitev današnjih (živečih) generacij, od tega, ali bodo preprečile predčasni konec in tragedijo človeške vrste, ki je primerjalno gledano še relativno mlada, in s tem omogočile življenje trilijonom tistih, ki pridejo za nami. Tako upanje pa je danes spričo globalno neobstoječe »demografske politike« in dejstva, da dolgoročno načrtovana prihodnost ni deklarirana, kaj šele moralno prioriteta, na trhlih tleh.

Človeštvo bi s tem, kot piše MacAskill, praktično predčasno in za vedno končalo svojo pot. Nekaj razumnih politikov, ki jih danes žal pogrešamo, se je te nevarnosti zavedalo že zelo zgodaj. Britanski državnik Winston Churchill je že leta 1947 (zaman?) opozarjal, da se lahko »kamena doba in totalna destrukcija (po)vrneta na krilih znanosti in neznanjsko velikega materialnega bogastva, s katerim razpolaga človeštvo«. Podobno bojazen je samo nekaj let pozneje izrazil ameriški predsednik Dwight Eisenhower med svojim inavguralnim govorom, da »nam lahko znanost kot zadnje darilo prinese moč, s katero bo mogoče izbrisati človeško vrsto na našem planetu«.

Za obema državnikoma niso zaostajali v znanosti. Lord Martin Rees, nekdanji predsednik britanske kraljeve družbe, je leta 2003 pisal, da možnosti za preživetje človeštva niso nič večje od razmerja 50 proti 50. Ameriški politolog s Harvardove univerze Bear Braumoeller je izpostavil predvsem nevarnost svetovnih izbruhov vojn, ki so posledica »zakona moči«, pri čemer je opozoril na pogost pojav, ko se po obdobju relativnega miru vojna ponovno pojavi v še hujši obliki. Braumoeller verjame v veliko verjetnost, da bo prišlo do izbruha naslednje vojne, in to še v času naših

življenj, ki bo po številu žrtev in materialnem uničenju dosti hujša od zadnje svetovne vojne. Računalniški izračuni so pokazali, da bi moralo »daljše obdobje miru« po drugi svetovni vojni trajati najmanj sto let, da bi bilo mogoče govoriti o dokončnem zatonu vojn na svetu.

Človeštvo se je v 20. stoletju znašlo v najbolj kritičnem trenutku svoje zgodovine, ko je na eni strani razvilo sredstva, ki lahko pripeljejo do njegovega samomora, na drugi pa ni razvilo odgovarjajoče moralne varovalke, s katero bi se lahko zaščitilo pred postapokaliptičnim scenarijem iz filma *Pobesneli Max*. Ključni problem je v tem, da človeštvo iz dneva v dan povečuje svojo tehnološko (materialno) moč in si neomejeno podreja (izkorišča) naravo, pri čemer njegova samozavest, samorefleksija in razum kritično zaostajajo. Kako se bo človeštvo na to odzvalo, je po Ordu najbolj kritična odločitev tega časa. V osnovi gre za vprašanje, kako zagotoviti obstoj človeške vrste, ne da bi to ogrozilo dobre strani tehnološkega napredka.

»Tehnološka ruleta«

Obeti, da bo človeštvo naredilo potrebne korake, ki bodo preprečili armagedon, so za zdaj majhni, prej smo priča povečevanju tveganj na tem področju. Danes smo, kot piše politični teoretik Kraljevega kolidža v Cambridgeu John Dunn (v *Civilizations, barbarity, conquest, legitimacy and crimes of war*), v zgodovinsko doslej še nevidenem trenutku, ko države razpolagajo z rušilnimi sredstvi, zaradi katerih se lahko človeštvo poslovi od svojega biološkega in kulturnega nadaljevanja. Edina alternativa človeškemu in materialnemu uničenju je mir kot največja dobrina, ki jo potrebujejo

živeči, največkrat tisti, ki jim, ta čas Ukrajincem, predsednik agresorske države odreka, da obstajajo kot narod in država.

Moralni filozof Ord možnost eksistencialne katastrofe človeštva v naslednjem stoletju napoveduje v razmerju ena proti šest, kar približno odgovarja »ruski ruleti«, medtem ko je Richard Danzig, nekdanji ameriški sekretar za mornarico, pri tem uporabil metaforo »tehnološke rulete«. Tudi več drugih (atomskih) strokovnjakov napoveduje najmanj dvajsetodstotno verjetnost tretje jedrske svetovne vojne do leta 2070, ki bi civilizaciji zadala tak usodni udarec, da si ta ne bi več opomogla. V vsakem primeru gre pri tem za človeštvo nesprejemljiva tveganja, ki terjajo novo razumevanje naše dobe in preobrat od dosedanjega pojmovanja sveta, zgodovine in vloge človeka (človeštva) v njej. Razumljivo pa je, kot je zbadljivo pripomnil pokojni ameriški astronom Carl Sagan, da teh katastrofalnih teorij ni mogoče eksperimentalno preveriti in tako potrditi njihove znanstvene veljavnosti.

Ko je Freeman Dyson pred slabimi petindvajsetimi leti v knjigi *Zamišljeni svetovi* (*Imagined Worlds*) pisal o človeški kolonizaciji vesolja in o novi človeški vrsti, ki ga bo naselila, še ni mogel vedeti, da bosta tehnološko vlogo v tem pogledu pozneje prevzela internet oz. informacijska (digitalna) tehnologija. Vseeno pa je napovedal, da bo že kmalu prišlo do bolj robustne interakcije tehnologije z družbenimi procesi. Tako kot pred njim filozof znanosti Thomas Kuhn, se je zavedal, da nas čaka nova konceptualna revolucija, pri čemer pa je bil v primerjavi z njim prepričan, da bodo do znanstvene revolucije pripeljala sofisticirana tehnološka orodja. Znanstveno revolucijo po Dysonu sestavljata dve fazi, in

sicer »tolstojevska« in »napoleonska«; za prvo sta značilna »ustvarjalni kaos in svoboda«, medtem ko se druga odvija pod nadzorom »rigidne organiziranosti in discipline«.

Algoritmi umetne inteligence reproducirajo stare vzorce represije

Z opiranjem na ta koncepta je Erik J. Larson (v *Twenty Five Years After Imagined Worlds, What World Are We Living In? Our Surprisingly Napoleonic Twenty-First Century*) raziskoval, kje se v tem pogledu znanstvena revolucija nahaja danes. Še leta 2000, se pravi v »tolstojevski fazi«, so ljudje divje eksperimentirali z alternativnimi zamislimi o tehnologijah v poslovnem in medijskem svetu, vzemimo samo primere Silicijeve doline in garažnih zagonskih podjetij, ki so kmalu po nastanku, zahvaljujoč informacijskim tehnologijam, dominirali. Znanost in tehnologija sta danes že nekaj časa v »napoleonski« fazi. Silicijeva dolina se danes predstavlja kot ogromen transnacionalni tehnološki kompleks, ki obrača milijarde, enako pa to velja za družbena omrežja, od googla, facebooka, instagrama in twitterja ter ne nazadnje tudi na področju naravoslovnih znanosti, na primer v fiziki, ki lahko računa na milijardne vsote, kot to je to zahteval najmanj 17 kilometrov dolg pospeševalnik delcev inštituta CERN.

Od napovedi in obljub »tolstojevske« faze o nastopu »zlate dobe«, ki je napovedovala gospodarsko rast, polno zaposlenost, robustno ekonomijo in razcvet demokracije, je ostalo bore malo, medtem ko so dobički korporacij, ki se napajajo iz podatkovno osredotočenega (*data-centric*) kompleksa, ki je podredil družbo svoji agendi in pretežno finančno

motiviranim interesom, enormni. Od »kreativnega kaosa in svobode«, kot jo je še pred četrto stoletje opisoval Freeman Dyson, se je praktično uresničila samo napoved, da je tudi ta proces podvržen »Darwinovemu procesu selekcije«. Razvoj se nasprotno vrača v 50. leta prejšnjega stoletja, ko sta IBM in General Motors predstavljala tisto, kar danes predstavlja svetovno omrežje (World Wide Web).

Larson obžaluje, da današnji algoritmi umetne inteligence reproducirajo stare in skrajne ideološke vzorce, ki so proizvajali lažne novice, spremljali državljane (danes z avtomatiziranimi video kamerami, ki prepoznavajo obraze, itd.) in med vojnami pobijali ljudi ter uničevali materialne dobrine (danes, na primer, z droni). Po njegovem se današnje mlade generacije še ne zavedajo dovolj, da obstaja alternativa »napoleonski« uporabi umetne inteligence in digitalni tehnologiji, če ta noče končati kot »digitalna diktatura«. Na srečo je 21. stoletje še »mlado« in za njihovo »tolstojevsko« fazo prihaja šele pravi čas. Da ne gre za iluzorno pričakovanje, pa priča čas pred nastopom informacijske tehnologije in računalnikov, to je leta 1922, ko sta bili odkriti splošna relativnostna teorija in kvantna mehanika, in to brez milijardne podpore znanosti ali podpore velikega biznisa (korporacij), kar pomeni, da lahko zamišljeni in še ne zamišljeni svetovi še vedno računajo na »tolstojevsko« priložnost.

Na tem mestu si lahko ponovno, tako kot proti koncu svojega življenja pred dobrimi dvesto leti Johann Wolfgang von Goethe, zastavimo vprašanje, v kakšni kondiciji je človeški napredek (Stuart Whatley in Nicholas Agar, *The Problem of Perishable Progress – And its demand for constant upkeep*).

Goethe ni imel o njem nobenih iluzij. V pismu nemškemu pesniku Johannu Petru Eckermannu je zapisal, da postaja človek sicer vedno bolj pameten in bistroumen, vendar zaradi tega ne tudi srečnejši in samozavestnejši. Na njegovi poti bodo človeštvo vedno spremljali demoni, ki mu bodo nasprotovali in vlekli voz v preteklost. Torej daleč proč od napovedi o večnem in univerzalnem napredku (progresu), ki so mu podlegli zagovorniki industrijske in moderne dobe, med katerimi je posebej izstopal sociološki mislec Auguste Comte s svojim »zakonom o človeškem napredku«, s katerim je pospremil splošni tok razvoja človeštva v prihodnosti.

Zgodovina sama po sebi ni na strani napredka

Omenjeni epistemološki optimizem je moral navsezadnje vendarle prepustiti mesto bolj realističnim premislekom, npr. Francisa Bacona in Renéja Descartesa, da ni mogoče ničesar jemati kot absolutno dognano, kar je odprlo prilžnosti za konceptualne inovacije, kot so »nevidna roka«, »zvijačnost razuma«, materialistična dialektika in sekularno zastavljeni primarni in gonilni vzroki. Od okleščene dogmatične vere v omenjeni zakon napredka se je, če pustimo ob strani skrajno zrelativizirane postmodernistične razlage, na koncu vseeno ohranila razumna vera v veljavnost akumuliranih in napredujočih spoznanj v znanosti in v humanističnem naboru, brez česar bi ostalo človeštvo brez spoznavnega kompasa.

Danes se množijo številne apokaliptične napovedi, od ireverzibilnega globalnega segrevanja, kolapsa okolja in atomskega spopada do že omenjenih biotehnoloških ter

biokemičnih orožij, s katerimi razpolagajo velike države. Kot piše Eirik Høyert Leivestad (v *When the Future Becomes Unpopular*), zato ne preseneča, da je bila po podatkih *Wall Street Journala* apokaliptična pesem irskega pesnika in nobelovca W. B. Yeatsa Drugi prihod leta 2016 citirana bolj kot kdaj prej po letu 1980. Če so se v preteklosti k politični apokalipsi zatekali reakcionarni avtorji, bi lahko rekli, da jo danes tematizirajo predvsem avtorji, ki jih skrbi izginjanje demokracije, konec liberalnega reda, vračanje fašizma in uveljavljanje postresničnostnih naracij, zamaskiranih v alternativna dejstva.

Namesto nostalgije po starih časih, na katere se sklicujejo skrajneži na desnem političnem polu, danes pogrešamo prepričljive intelektualne resurse, preko katerih bi se lahko dokopali do proaktivnih scenarijev, ki bi omogočali globlje vpogled v fizionomijo omenjenih globalnih kolapsov in repertoar orodij za njihovo učinkovito obvladovanje. Ljudje, ki se deklarativno izrekajo za napredek (progres), so vedno znova razočarani, ko se izkaže, da zgodovina ni sama po sebi ali neizogibno na njegovi strani, tj. da bi ta družbe peljal proti njihovemu stalnemu izboljševanju. V tem času in še preden lahko človeška civilizacija zdrkne v apokaliptični nepovrat bolj kot kdaj potrebujemo jasno sociološko in politično diagnostiko stanja, v katerem se nahaja človeštvo, s ciljem, da se zavarujeta njegovi kolikor toliko decentni sedanost in prihodnost. Že zdaj pa ni skrito, da jima v škodo celotnega družbenega in naravnega habitusa in v imenu globalizacije, s katero upravljajo korporacije, v prvi vrsti nasprotujeta neoliberalno ideološko utemeljena marketizacija in brezkompromisno zasledovanje profitov.

Kdo krmari globalni Titanic?

Nouriel Roubini (v *I predicted the 2008 crash - these are the global megathreats I can see now*), ki je leta 2008 kot edini v svetu napovedal globalni finančni zlom, zadnji čas ponovno opozarja na več globalnih megatrendov, ki vodijo v distopično prihodnost. Tokrat ne gre le za približujoči se totalni ekonomski in finančni zlom ter globalno podnebno krizo, temveč sta pod vprašaj v eksistencialnem smislu postavljena tudi globalni mir in prosperiteta. Za razliko od ekonomske in politične krize leta 1929 tokrat v svetu politike ni mogoče videti obrazov politikov in ekonomskih umov, kot sta bila Roosevelt in Keynes, ki sta v takratni krizi prepoznala priložnost za iskanje strateških in dolgoročnih rešitev.

Gre za nadaljevanje politike, ki jo je pred dobrimi tremi desetletji inavgurirala britanska predsednica vlade Margaret Thatcher pod imenom politike brez alternative in politike, ki ne priznava, da bi lahko obstajalo kaj takega, kot je »družba«. Tako je povsem konsekventno, da šestindvajset(!) najbogatejših posameznikov na svetu razpolaga z bogastvom polovice celotnega svetovnega prebivalstva in da se med sto največjih ekonomij sveta uvršča devetinšestdeset korporacij. Ti ne dolgujejo zahvale samo Thatcherjevi, temveč že dolgo pred njo živečemu naftnemu bogatašu Johnu Rockefellerju, ki je leta 1905 izrekel pobožno misel, da (mu) je »moč pridobivanja denarja ljudem dal bog«.

Danes politikov takega kova po mnenju Roubinija ni videti na obzorju, njihovo delovanje je v največji meri usmerjeno kratkoročno, se pravi k nadaljnjemu generiranju disfunkcionalne politike in geopolitičnih rivalstev, predvsem

do naslednjih volitev ter v škodo današnjih in prihodnjih generacij. Prihodnosti tako preostaja vloga kolateralne žrtve v bistvu zgrešene in moralno diskreditirane politike, ki krmari globalni Titanic. Poosebljena »krmarja«, ki vodita v globalno krizo, sta povsem transparentna in tudi uradno deklarirana neoliberalna ideologija, ki podarja neomejeno moč trgov; in globalna prevlada velikih korporacij, katerih profitni motivi so v diametralnem nasprotju s humanistično agendo in človeštva namesto decentnega razvoja vodijo v njegov konec.

Ddr. **Rudi Rizman** je zasl. prof. za področje sociologije in politologije. Doktoriral je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in na Graduate School of Arts and Sciences na Harvardu. Kot gostujoči profesor je sodeloval na številnih univerzah v svetu in na mednarodnih konferencah, med njimi na Harvardu in MIT-u, Univerza v Bologni, London School of Economics and Political Science, Svobodna univerza v Berlinu itd. V času dodiplomskega študija je bil odgovorni urednik študentske Tribune in Problemov. Pozneje je bil član številnih mednarodnih društev in organizacij, med njimi Mednarodnega Rusllovega razsodišča (1966–) in Komisije Jean-Paul Sartra za alternativne Nobelove nagrade, doma pa član Sveta za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin in drugih ter med so-ustanovitelji Mirovnega inštituta. V domačih in tujih znanstvenih in strokovnih publikacijah je objavil preko 300 člankov in več knjig, med zadnjima *Čas (brez) alternative – Sociološke in politološke refleksije* (2014) in *Družba in politika v času retrotopije – Teme iz politične sociologije* (2020). V Sloveniji velja za enega od pionirjev na področju raziskovanja in predmetnega uvajanja sociologije globalizacije in sociologije (etno)nacionalizma.

Svetlana Slapšak

Foto: Iztok Dimec

PISMO ZANAMCEM

Intelektualno disidentstvo: vojne za pozabo, vojne za dediščino

***P**ozaba je pomembna strategija vojn za dediščino. Teritorialnost in običaji disidentov zahtevajo precizen antropološki opis, dokler so še žive priče oz. aktanti disidence (v Jugoslaviji 1966–1990): od konca hladne vojne je disidenca obsojena na pozabo, manjkata ustrezen opis in raziskarva, zgodovinska antropologija disidentov, torej; na drugi strani pa vojne za dediščino spomin utapljuje v novih strategijah moči. Fragmentacija, zdrs v banalnost in strukturni kompromisi odlikujejo »tranzicijsko disidenco« – adynaton – ki pa ima prepoznavne sociokulturne funkcije. Diskurzivna disidenca in državljanska praksa upora bi lahko bila osnova novega intelektualnega disidentstva po koncu vojn za pozabo in dediščino.*

*

Adynaton je retorični in slogovni izraz, skoraj filozofski, saj ga že Aristotel uporablja v *Metafiziki*. Beseda pomeni »nemogoče« in se nanaša na primerjavo s popolnoma materialno nemogočim: leteči prašiči, grozdje, ki raste na vrbi. Delček možne resnice ali materialne ustreznosti, ki ga še najdemo v analogiji, v tem primeru ne obstaja več. Konec znanja, bi rekli, a tudi konec učinkovanja. *Adynaton* je lahko figura laži, duhovitosti, nonsense humorja, arbitrarnosti, najpomembneje pa je, da zaznamuje mejo, za katero postanejo vsa dejanja transparentna: laž uniči samo sebe, humor razkrije svoja sporočila. Vsekakor pa po tej figuri ni več mogoče nadaljevati, to je točka brez vrnitve. Dejanje je onemogočeno, besede so izgubile pomen. Zanima me torej *adynaton*, ki se je pojavil v Sloveniji in je zaznamoval moj obstoj in delo tukaj ter po mojem mnenju zaznamoval tudi strukturni kompromis, tisto hudo, če ne celo usodno samooškodovanje, rano, ki že več kot trideset let opredeljuje tukajšnje kritično mišljenje. Geste in postopke budno spremljam že od samega začetka svojega zavestnega obstoja in dela. Sem sem prišla z bogato disidentsko preteklostjo še iz študentskih dni – spremljali so jo dolgoletni odvzem potnega lista, sledenje in šikaniranje s strani SDB (vključno z razbito arkado), nedostopnost univerzitetne kariere, nemožnost objavljanja, prilagajanje zasebnega življenja razmeram notranjega izgnanstva. Po Titovi smrti je bilo drugače – objavljati je bilo mogoče, a sem s svojim stališčem proti srbskemu nacionalizmu ostala v manjšini, še izrazitejše zaradi moje hkratne opredelitve za feminizem. Službo sem izgubila po skonstruiranem procesu, v času ko sem se nekako

preživljala v na novo vzpostavljenem in že takoj okrnjenem ozračju pluralizma. Kot predsednica Odbora za svobodo izražanja Društva pisateljev Srbije sem v letih 1987–90 izdala več kot 50 izjav in peticij, ki so se večinoma nanašale na primere sojenj po 133. členu KZ o verbalnem deliktu. V tistem obdobju sem delovala kot (samooklicana) zastopnica kulturnih in političnih zahtev Slovenije in uspela zagotoviti solidarnost v procesu zoper JBTZ, napadu na Tomaža Mastnaka ter organizirala obisk slovenskih intelektualcev v Beogradu (Rastko Močnik, Slavoj Žižek, Tomaž Mastnak). Na skupščini Društva pisateljev leta 1988, ko je okoli 400 udeležencev glasovalo za bojkot slovenske kulture, sem bila edina, ki sem govorila in javno glasovala proti. Med obleganjem Vukovarja sem se po številnih grožnjah preselila v Slovenijo: za mano je bilo petnajst let potovanja iz Beograda v Ljubljano in obratno, dvojni dom in pet let poučevanja na FF, na Oddelku za slavistiko.

V Slovenijo sem prišla s prepričanjem, da se moja kritična dejavnost lahko nadaljuje. In res sem še nekaj časa pisala tedensko kolumno, dokler niso zaradi mojega članka zausstavili tisk številke, izvrgli stran z mojim člankom (Vini Pu in ptice tujke v *Republiki*) in prekinili sodelovanje z mano. So me pa dočakali tudi napadi v medijih, odpoved pogodbe o predavanjih na FF; po nekem javnem pogovoru v Gorici me je poklical vidni član stranke – naslednice ZKS – da bi me poučil, da kot tujka ne smem govoriti kritično o Sloveniji. To se je večkrat ponovilo v različnih oblikah: najbolj cenjeni prozaist mi je, resda pijan, rekel, da kot Srbkinja nimam pravice pisati o demokraciji; ugledni sociolog je v *Novi reviji* zapisal, da sem »dekle z Balkana«, ki ne ve, kako se obnaša v tuji hiši, da sem *homo erectus*, ne pa *homo sapiens*;

in nazadnje se je Slavoj Žižek v *Mladini* vprašal, zakaj sem sploh zaprosila za slovensko državljanstvo. Poznejših žalitev v medijih SDS in drugih napadov, verbalnih in fizičnih, ne bom omenjala. Seveda se je vedno našel krog tistih, ki so bili ob tem iskreno ogorčeni, ponujali pomoč in glasno protestirali. In po drugi strani mi je samoizpraševanje, ki ga je vse to vzpodbudilo, izjemno koristilo. Molk javnosti, nepriznavanje, nezmožnost sodelovanja in celo ukinjanje možnosti za delo in preživetje so bili veliko hujši ... in stalni. No, za dobrih deset let sem dobila možnost dela v instituciji, ki je bila vsaj v izhodišču videti imenitno.

Osebna razočaranja so tu le ilustracija. Resnejši je strukturalni kompromis največjega dela intelektualnega prebivalstva Slovenije, ta zadeva pristajanje na poniževanje in odrinjanje tujcev ... »tujcev«. Upam si trditi, da je prav to deklasiralo ne le prejšnje vzpone, kulturne uspehe in redke politične dosežke, ampak tudi ustavilo intelektualno potenco celotne kulture – še ostreje, za dvajset let je povsem omrtvilo disidenco. Nastal je *adynaton*, ki ga bom skušala pokazati na očitnih primerih, predvsem primerih sovražnega govora. Pierre Vidal-Naquet, eden mojih učiteljev, je dejal, da priseljenci zaradi veliko težjih pogojev, ki jim jih pogosto postavljajo tisti, ki jih sicer branijo, postanejo pametnejši. Kritika družbe, njene misli in kulture ne more biti samoo-mejena, torej samocenzurirana, ne more vzpostavljati »meril«, ki bi se ujemala z nacionalizmom – že zaradi zahtev sloga. Majhne so predvsem možnosti reagiranja ali pa jih sploh ni: potrditev lahko iščeš v tujini, a brez državne/institucionalne podpore (prevod, financiranje, promocija) je to jalovo delo, ki se vedno lahko obrne proti avtorju. Zaradi vse te tišine lahko žrtev popolnoma oglušiš.

*

Ne morem zanikati, da so bila v zadnjem času nekatera najbolj brutalna dogajanja institucionalno obrzdana, in hvaležna sem, da se je to zgodilo v času mojega življenja. Ostaja pa, da je po izrazitih uspehih v 80. letih prejšnjega stoletja slovenska intelektualno kritična populacija, pravzaprav disidenca, hitro, neodgovorno in do nacionalizma prizanesljivo opustila svoje temeljne postulate za vsaj dvajset let, vse do krize, ki je resno ogrozila umetniške in intelektualne kroge okoli leta 2010 in pozneje. Uvrščanje tujcev s področja kulture in znanosti v drugo, nižjo kategorijo, ki predpostavlja nekritičnost, omejeno odgovornost in molk, je etično nagnusno, saj se je ta ista populacija vsaj delno solidarizirala z »izbrisanimi« ter z raziskovanjem in aktivizmom pomagala ozaveščati o odgovornosti. Intelektualce – tujce je ta disidenca, v primerjavi z izbrisanimi dojemala kot konkurenco. Morda jih je bilo malo, vendar to ne zmanjša greha in nepravilnosti, ki jih povzroča osnovna motivacija. To se je poznalo v številnih zevajočih razpokah v sistemu zapostavljenosti in molka, nadalje v jezikovnih zahtevah, pogosto višjih kot za tiste s slovenskim maternim jezikom, v negiranju enake vrednosti iste stopnje izobrazbe v nekdanji skupni državi, v zanikanju nekdanjega ugleda institucij in ljudi, v pozabi skupnih akcij jugoslovanskega disidentstva. Prepozna se tudi v privilegiranem položaju »dobrih« tujcev, ki niso bili kritični, niso zaznavali nacionalizma in so bili na pravi strani vojne ... skupaj s svojim kolektivom, torej brez kritike na obeh straneh. Proces soočanja s tistim strašnim porazom kritične kulture v Sloveniji se nikoli ni začel. Posledice takšnega obnašanja in v glavnem prikritih

stališč so se pokazale ne več v odnosu do tujcev, temveč v ključnih napakah in v samocenzuri disidentskega potenciala. Ta je oživel šele po premoru približno ene generacije in prinesel prav neverjetne spremembe v politični mobilizaciji prebivalstva. Posledice mrtvega teka stare disidence pa so bile točno tisto – *adynton* – kar je nova generacija morala prekiniti.

*

Res ni potreben prevelik napor, da se opišeta pisanje in javni govor, obremenjena s sovraštvom, ki sta se pojavila v zadnjem desetletju: zasnovana sta na neznanju, preziranju znanja, prepisovanju iz ameriških desničarskih in neofašističnih portalov in tudi nekaterih evropskih, na lažeh, prevarah, stereotipih, znanstvenih falzifikatih in naracijah o zarotah, na populistični psevdoznanosti, na sovraštvu, zavisti, primitivizmu in popolni politični pokornosti. Ključno vprašanje, ki si ga mora zastaviti vsak državljan, je, ali bo v neposredni prihodnosti živel v sovraštvu, strahu in nasilju ali v umirjenem političnem dogajanju, čeprav morda ta ne obljublja ne systemskega ne hitrega izboljšanja, v najboljšem primeru le majhne korake. Vprašanje je tudi, koliko državljanov je že pripravljenih živeti v sovraštvu, strahu in nasilju in koliko jih v takem stanju vidi možnost izpolnitve nekaterih svojih želja in upov – tako kot že v nedavni, temeljito dokumentirani in preučeni preteklosti. Ali bi lahko to bila že večina? To, kar se dogaja okoli nas, potrjuje, da ta lekcija do danes, več generacij kasneje, še ni obvladana.

Nauk, da se zgodovina ponavlja kot farsa, bi popolnoma ustrezal. To, kar je bilo v osemdesetih letih vredno

razmišljanja intelektualnih in alternativnih elit, filozofov in umetnikov, se danes dogaja v domeni, ki nobene od teh družbenih skupin, v kolikor še obstajajo, ne zanima. Zgodovina prepovedi, zamolčevanja, zastraševanja, odstranjevanja iz medijev in kadrovskega cirkusov je preveč bogata, da bi si zaslužila kaj manj od resnega raziskovanja neke dobro sestavljene, motivirane in neprestrašene skupine. Vprašanje svobode izražanja se je po eni strani zaostri zaradi neprimerne javnega govora, po drugi strani pa sta se raztresenost in načrtovana banalnost vsakdanjih tem kot bumerang vrnili v sfero svobode izražanja. Nenavaden proces, ki napeljuje na stare zmede glede »neodvisnih« medijev. Ti so izginili s prvim valom pomoči državam, ki so nastale na ruševinah državnega socializma. Evropska unija ima sicer nekaj instrumentov za zaščito svobode izražanja, še zmeraj pa nima učinkovite politike za ohranjanje svobode izražanja v medijih. Ameriški primer je bil popolnoma drugačen: neodvisni mediji so bili tisti (kot nekoč PBS), ki jim je država plačevala, da jo nadzirajo oziroma kritizirajo. Namen tega je, da se vsaj v enem segmentu medijske džungle ne sme dovoliti vpliva lobističnih interesov in kapitala. Danes je to področje donacij, vendar ni mrtvo. Situacija pri nas je katastrofalno zapuščena, o »osvobajanju medijev« se je predolgo in preveč lagalo ter goljufalo.

Na tem področju, namreč na področju zaščite svobode izražanja, sem bila dejavna več kot trideset let. A pri tej zadevi ni upokojitve, še manj je prostora za iluzijo, da obstaja oblast, ki si ne želi omejevati in nadzorovati državljanskega razuma. Če je že na majhen kotiček svobode in na kanček razsvetljenskega novinarstva reakcija tako kirurško precizna, potem je edino, kar nam preostane, ničelna stopnja

kompromisa. Tu gre za digniteto in, kot rečeno, razum državljanov. Sem kontekstualno umeščam svojo interpretacijo termina *adynaton*.

*

Med drugim sem pisala tudi o sodelovanju intelektualnih elit pri ustvarjanju nacionalistično-populističnega diskurza v Srbiji od leta 1986 do 2001. Takrat je moje pisanje še imelo znatno recepcijsko »okno«, ker se je dalo odgovornost zlahka locirati in ker so intelektualne elite krhke in reagirajo že na dokaj blag pritisk. Danes pa ni več nobenega zasilnega izhoda: v novem globalnem populizmu se nihče več ne sklicuje na intelektualne elite, niti za namene proizvodjanja populističnih naracij ne: populistični stroj je avtonomen, tako rekoč *perpetuum mobile*. Na eni strani je to zadovoljujoče, ker se tisti redki goreči ljubitelji populizma med intelektualnimi elitami zdaj izkažejo kot popolne groteske. Na drugi strani pa je ta stroj neprimerljivo večji in hitrejši in se nikakor noče ustaviti, da bi ga lahko analizirali. Intelektualne elite so torej outsiderji, naj so ljubitelji ali sovražniki populizma ... Ostaja še upanje, da se bo neka organizirana skupina nekje zoperstavila, lokalno in morda tudi globalno, populističnemu stroju. Intelektualne elite v tem primeru lahko ponudijo svoje znanje in pedagoške usluge, kar bi morda pripomoglo k uničenju populističnega stroja, s čimer žrtvujejo bolj ali manj vse, kar imajo – čas, ostanke družbenega položaja in institucije. Ah ja, občasno tudi življenje.

Tak pogled na populizem je nedvomno hiperevropski, kjer je populizem razumljen kot narativno jedro desnice: v ZDA

je populizem sprejemljivejši kot ena od strategij parlamentarne demokracije, in sovraštvo zoper elite kot narativno jedro populizma ima dolgo zgodovino. Enostavna pojasnitev, da so evropski parlamentarni sistemi daleč bolj raznoliki in mehkejši od ameriškega, ne pomaga. Sodobni globalni populizem zahteva novo razumevanje, tako rekoč osnovno šolo za vse, ki se populizma – posebej novega – bojijo. Če hočemo razumeti novo pojavnost populizma, se moramo vrniti k antičnim pojmom državljana, javnega diskurza oz. zavajanja, retorike in k spremembi, ki je populizem ustoličila kot stil oblasti in ki je nastopila s krščansko retoriko.

*

Zadeve postanejo veliko bolj očitne, če termine populizem, populist/populistično zamenjamo z grškima izvornikoma – demagogija in demagog. Antični učbeniki retorike so tako precizno navedli, opisali in kritizirali retorične napake, ki tvorijo demagogijo, da je denimo Goebbels z minimalno gimnazijsko retorično izobrazbo samo sledil napakam kot sistemu. Pred tem je sodobnik demagogov v neposredni demokraciji, komediograf Aristofan, živahno in strupeno opisal njihove like. Antična demagogija je tako razgaljena, da je bila za novo demagogijo, manj transparentno in uspešnejšo, potrebna celotna nova retorika. Ta se je uresničila v krščanstvu s samo eno retorično figuro, prej razumljeno v glavnem kot stilska napaka: *parabola*. Gre za močan termin, ki je v nekaterih romanskih jezikih prevzel celotno polje pomenov za besedo in govor. *Parabola* je zgodba, tipična za Novo zavezo, v kateri je pravi pomen skrit v simboličnem dogajanju; ni načina, da se zgodba razume, če je bralec/poslušalec ne

pozna od prej. On samo *prepoznav*a tisto, kar je že njegovo védenje. Namesto procesa razumevanja, logičnega sklepanja in diskurzivnega povezovanja ostaja samo sklicevanje na zahtevano in obvezno. Govorec je obenem nosilec avtoritete oz. oblasti, dvom je izločen, dialog je lahko samo konvencija. Bralec/poslušalec pa je po definiciji v podrejenem položaju, najprimernejši je, če je iskren in nepismen ... Izjemno redko se je parabola raziskovala v kognitivnem in retoričnem pomenu, veliko pogosteje pa kot poučna biblijska zgodba. Lahko jo opišemo kot nasprotje pojma in termina *parresia*, kakor je o tem razpravljal Foucault. *Parresia* je iskren in jasen govor, brez retoričnih figur. *Parabola* pa je iskreno ponavljanje besedila, ki je po definiciji večpomensko, simbolično, nejasno in zapleteno. »Iskrenost« je tukaj prvina vere, ne razumevanja in znanja. Če je diskurz *parresia* morda poenostavljen, a verodostojen prikaz dejstev, je *parabola* zmanipulirani prikaz, ki zahteva enoten odziv brez kritike. Tako je v zgodovini idej, v retoriki in zgodovini javnih diskurzov, v kulturi in v vsakdanjiku *parabola* označevala prehod iz diskurza očitnega, logičnega in za kritiko odprtega v diskurz enigme, katere pomen ne razkriva nobena jezikovna in logična operacija, temveč vera, oz. vstop v kolektivno nezavedno. Krščanstvo je zahodnim kulturam prineslo prehod od razuma in preverljivega znanja, ki se stalno spreminja, v inertno narkozo vere. Povezovanje »judokrščanskega« in antičnega sveta je tako ne samo nelegitimno oz. neupravičeno, ampak tudi destruktivno in etično škodljivo. Nava- jam preproste besede Lewisa Binforda, slavnega ameriškega arheologa, ki jih je izrekel na predavanjih v Ljubljani leta 1986: »Če hočete razširjati meje znanja, greste na univerzo: če hočete resnico, jo dobite v cerkvi.«

*

Atenska neposredna demokracija je poznala še eno pomembno bipolarno definicijo, ki je ločila državljana (*polites*) od – najbližje po pomenu – rojaka (*patriotes*). *Polites*, ki ni obseden s privatnimi interesi (antični termin za takšnega je *idiotes*), ampak s politiko, z javnim interesom in odgovornostjo, je nasprotje patriota, nekoga, ki ga opredeljuje zgolj kraj, kjer je rojen. V drugačnem kontekstu, denimo v Prešernovi *Zdravljici*, ima termin rojak lahko tudi političen pomen, saj naslovljenec ni imel lastne države: seveda je ob tem sosed mejak tudi potencialni zaveznik. Demagogija oz. populizem potrebuje le patriota, ki nima interesa za politično državo in demokracijo, ima pa interes za nejasno teritorialno-identitarno pripadnost. Če je bila za atensko demokracijo najhujša nočna mora državljanska vojna (*stasis*), je za rimsko republiko, ki je pravzaprav timokratska oblast z neprekinjenim barantanjem med patriciji in plebejci, nenehna grožnja državljanske vojne pravzaprav nujna za usklajevanje oblasti. V pozni republici mora plebs, mestna revščina, živeti v centru oblasti (*Urbs – Rim*), kjer ga preživljajo z brezplačno hrano in zabavo, kot nestabilni element ravnovesja oblasti. Zahodna demokracija, od preнове z revolucijami, kot so nizozemska, angleška, ameriška in francoska, nikoli ni sledila modelu neposredne atenske demokracije, temveč modelu rimske, deloma dogovorne timokracije. Moderna parlamentarna demokracija je torej hibrid in zlahka sobiva z monarhijo ali diktaturo, enakost pred zakonom in emancipatorne politike vzpodbuja skoraj enako kot restriktivne ... Parlamentarna demokracija lahko dopušča in inkorporira sistem kast, rasizem, kolonialno nasilje, različne doze

človekovih pravic, najperverznejše kombinacije prisile in osebne svobode. Osnovni greh v primerjavi z neposredno demokracijo ni toliko v nespoštovanju enakosti, kolikor je v neupoštevanju najbolj subverzivnega načela neposredne demokracije: ni kvalifikacij za ukvarjanje s politiko, vsi državljani so enako sposobni za skrb drugih državljanov v časovno jasno omejenih (kratkih) mandatih, ko služijo kolektivu, izbrani pa so s kocko, kot na atenskih komunalnih volitvah. Predstavniški sistem še zlahka prenese različne majhne ostanke neposredne demokracije, posebej na lokalnem, omejenem nivoju, a ideje, da so vsi enako usposobljeni za oblast, nikakor ne sprejema. Skrajni rezultat je ekspanzija neke skupine v nacionalni kolektiv, ki enemu in njegovi skupini v ekstazi preda vse svoje prerogative: parlamentarna demokracija, podobno kot nekoč rimska, pretežno patricijska oblast, prehranjuje in ščiti nestabilni in tvegani del kolektiva, ki ga zato lahko uporabi za preprečitev krepitve želje po demokraciji. Populizem torej ni *evil twin* parlamentarne demokracije, ampak njen pravi obraz. Današnji vzpon populizma v svetu, od Filipinov prek ZDA vse do osrčja združene Evrope, ni nekakšen nenaraven in nevaren izrastek na telesu parlamentarne demokracije, nekakšna bolezen, nesrečna faza: ne, to je tisto, kar je od parlamentarne demokracije sploh ostalo. Morda se je po koncu druge svetovne vojne oz. zmagi parlamentarne demokracije nad nacističnim in fašističnim populizmom na Zahodu moč takšne demokracije mnogim še zdela prepričljiva, tako da so njeno področje imenovali »svobodni svet«: ko je padel nedemokratični, neparlamentarni in totalitarni svet, glavni sovražnik svobode, je postalo očitno, da uvajanje parlamentarne demokracije postopoma pelje samo v populizem.

Možna strategija za nevtralizacijo populizma bi bila, da državljani prevzamejo in nosijo precej težak in zapleten paket dejavnosti, ki bi obsegal vzgojno delo med žrtvami populizma, začeni z intenzivnim branjem povojnega evropskega eksistencializma, retorično usposabljanje za dekonstrukcijo populističnih parabol, obvladovanje verbalnih sredstev proti neumnosti, svobodo formuliranja novih etičnih pravil – skratka vsa nekdanja podporna orodja revolucionarnega boja. Med njimi je tudi prepoved, če gre za korist prebivalstva. Nekateri evropske zakonodaje poznajo take predpise, denimo nemška in francoska. Osnovni kriterij razlikovanja med svobodo izražanja in sovražnim govorom je, da javna izjava ali tekst izpolnjuje merila izražanja mišljenja, oz. da ima formalne značilnosti logično preverljivega stališča ter da spoštuje humane in etične standarde, ki jih brezpogojno in ostro, tudi s prepovedmi in strogo regulacijo, zahteva sodobna družba.

Težko je utemeljiti teoretski model pojava, s katerim se nihče v določeni kulturi noče spoprijeti znanstveno, ker da tega ni vreden. Takšno stališče je primerljivo s stališčem, da alternativne kulture niso vredne raziskovanja, da kič ni vreden raziskovanja, da nacizem in fašizem nista vredna raziskovanja njune kulturne in jezikovne produkcije. Te zmote so bile sporadično in z različnim časovnim zamikom presežene. V današnji slovenski znanstveni srenji pa raziskovanje fenomena medijev, ki širijo grožnje in sovraštvo, ni obravnavano z resnostjo, ki si jo zasluži. Na drugi strani so raziskave na prvi pogled ožjega dometa, denimo lingvistične, mikrozgodovinske in ozko antropološke, pogosto povezane s pričevanji, spomini, sekundarnimi viri in zasebnimi arhivi. Raziskovanja na tej ravni dopolnjujejo

teoretske razprave, včasih jih posredno tudi kritično postavljajo v novo luč. Takšna je zbirka zabeležk, komentarjev in krajših študij Victorja Klempererja *Lingua tertii imperii*. Avtor svoje pisanje definira kot filološke eseje. Klemperer povezuje jezikovne normative z novimi pomeni, raziskuje neologizme, izposojenke oz. kalke (*calque*) – dobesedne prevode, semantično zgodovino terminov, neosemanteme. Te spremembe spremlja na sinhroni in diahroni ravni: ponavljanje, pomenske skupine (*cluster*), in potem v semantičnih sekvencah in kontekstih, v katerih se pojavljajo. Iz njegovih zapisov lahko sledimo določeni retorični modi v obdobju kakšnih deset let. Klemperer raziskuje možne razloge in motive, a predvsem strokovno oz. lingvistično precizno opisuje dinamičen mehanizem jezikovne prilagoditve ideološkemu konglomeratu, ki deluje z nasiljem, prisilnimi adaptacijami in ima dokazljive posledice za življenje ljudi.

Psihološka priprava na določeno politiko brez jasne ideološke osnove je klavrn projekt s težko predvidljivimi posledicami. Zato je v izhodišču nujno mapirati prepoznavne učinke objavljenih besedil. Preglednica učinkov je videti tako:

- Učinek presenečenja v medijskem prostoru z uvajanjem lažnih novic (v glavnem z ameriških skrajno desnih spletnih portalov), osebnega napadanja, zmerjanja, poniževanja in etiketiranja posameznikov – skratka z ukinjanjem pravil dostojne komunikacije in žurnalističnih pravil.
- Vztrajno, neprestano, obsesivno ponavljanje istih stališč, pridevkov, formul in idiomov: rezultat naj bi bil izgubljanje pomena besed, otopelost in poenotenje reakcij kolektiva, ki je izpostavljen postopku.

- Ustvarjanje vtisa, da je javni govor neobvezujoča dejavnost, kar vključuje amaterizem oziroma umanjkanje novinarske profesionalnosti avtorjev v medijskem centru.
- Kontrastni obrat: v osnovi infantilna tehnika, prenesena v javno komunikacijo. Nasprotniku se odgovarja v formuli »nisem jaz, ti si«. Bolj razvita verzija je osnova sprevrženega koncepta svobode izražanja, iz česar izhaja tudi popolnoma degradiran pojem resnice.
- Laž kot navada: ob lažnih novicah tudi toleriranje vseh oblik laži – od imen, ponarejenih dokumentov, negiranje očitnega, akumulacija nasprotujočih si laži v istem stavku. Psihološki učinek je prikazovanje laži kot osebne zmage, izkaz superiornosti nad nasprotnikom.
- Kombinacija kontrastnega obrata in laži kot navade ustvarja paralelni svet, v katerem so proizvajalci besedil iz medijskega centra in njihovi zavezniki prikazani kot vrhunski profesionalci: trač-treš novinar je »raziskovalni« novinar, polpismeni komentator je »novinarska legenda«, vsi, ki sodelujejo, so »ugledni« ali vsaj »znani«, čeprav je resnica žalostno drugačna.

Naslednji *adynton* je nedvomno nesposobnost intelektualcev in kulture, oz. odsotnost disidence, ki omogoča razvoj populizma in paralizira tudi institucije v popolni neaktivnosti.

Ena izmed velikih težav moje generacije je, da smo domnevali, da je prehod v ateizem, ki je sicer ključen za napredek vseh znanosti od 18. stoletja, nepovraten: danes bi nas radi mnogi prepričali, da je to samo posebnost nekega obdobja,

zgodovinski trenutek, tako rekoč ideološki voz, ki smo ga danes, čisti/brez ideologije, razvozlali, med drugim tudi zato, ker dobro vemo, kaj je sovražni govor. V skladu s splošno sprejetimi definicijami gre za verbalni (pisni ali ustni) napad – z znaki grožnje s fizičnim napadom – na raso, barvo, etnično pripadnost, spol, telesno in duševno prizadetost, spolno usmerjenost, narodnost, vero ali kakšno drugo značilnost posameznika ali skupine. A že težava, kako sovražni govor neposredno povezati z vojnimi zločini, se vleče vse od sojenja v Nürnbergu do sojenj v Haagu, prave rešitve pa še niso našli: sovražni govor, na žalost, še danes nima natančno izdelanega pojmovno-pravnega aparata. Po drugi strani pa je današnja evropska politična korektnost, ki se zlahka podreja tako političnemu pritisku kot etični arbitrarnosti, povsem izgubila zvezo z nekdanjo angleško in ameriško zahtevo po politični korektnosti: ameriška je namreč predvidevala tudi pozitivno segregacijo oziroma afirmativno akcijo, torej politično, javno in administrativno pomoč posameznikom in skupinam, ki so bile v preteklosti deprivilirane. Tako v vsakdanu, včasih pa tudi v institucijah, spričo slabo razumljene politične korektnosti nastaja zmeda, zlasti ob ljudeh, ki profesionalno pišejo in se tako tudi izražajo. Kultura seveda ni sveto in nedotakljivo področje, umetniki niso svete krave. Toda vprašanja sloga, poučnosti in urjenja uma ostajajo.

*

Mešanje večinskega mnenja in književnega postopka je v preteklosti – tudi nedavni – povzročilo grozljive posledice. Ocena o pomembnosti sloga je torej pomembna. Ocena o

prizadetosti čustev še pomembnejša: medtem ko so v zvezi s cerkvijo kot ustanovo in delom oblasti negodovanje, prezir in tudi sovraštvo upravičeni že samo zaradi izgube kulturnih spomenikov nacionalnega pomena, vsled finančnega avanturizma, ostaja vprašanje, ali so čustva vernikov res nekaj povsem drugega. Verniki so vendarle prizadeti zaradi sovraštva do svoje cerkve, ker delijo moč te ustanove, saj so ji »delegirali« del svojih državljanskih ingerenc. Vsaj tri problematične točke kažejo, da gre dejansko za to: prvič, katolike, samovoljno ali ne, zastopa ena politična stranka, ki ima katolištvo/krščanstvo v svojem programu in vseh javnih izjavah; drugič, nismo bili priča množičnemu državljanskemu protestu vernikov spričo škandalov v zvezi s cerkvijo; in tretjič, dober del vernikov odobrava politično akcijo (referendum) za krčenje človekovih pravic manjšine. O kaki prizadetosti intimnih verskih čustev torej ni mogoče govoriti, verniki v večini delujejo politično in javno skupaj s cerkvijo. Minimalno občutenje realnosti večine bi jih lahko senzibiliziralo za sovražni govor proti manjšinam, a jih doslej ni.

Druga stran istega problema je poneumljanje. Ne gre za naš prezir do širše publike, ampak za opazovanje procesa in nevarnega razširjanja pojava. Merila poneumljanja, zlasti ko gre za kolektiv, niso jasna: večja doza samozatiranja ter zadane škode samemu sebi in v skupini, kot vidimo iz zgodovinskih primerov, lahko vodi v popolno izničenje tako posameznika kot kolektiva, za katerega posameznik misli, da mu pripada ali ima do njega obveznosti. A jasno bi nam moralo biti še nekaj drugega, vsaj ob prebliskih državljanske zavesti, vsaj v trenutkih, v katerih poneumljanje proizvede vidne karnevalske, groteskne učinke.

Drugi jasen primer, ki na veliko omogoča razširjanje po-neumljanja, je meglena ideja o uravnovešenosti mišljenja: da, če gre za mišljenja, ne pa za mišljenje na eni in na drugi strani njemu zoperstavljeno neumnost, ki ne more imeti statusa mišljenja. Namesto da izenačijo kriterije nastopanja, mediji ravnotežje vzpostavljajo s trenutnim, nestabilnim in koruptivnim političnim razvrščanjem. Pri tem prednjači javna televizija, katere naloga je, da državljanom omogoča presojanje glede na kakovost argumentov in ne na politično pripadnost.

Disidenca, ki jo operativno imenujem stara disidenca, je s svojo samoparalizo in samoamnezijo, izzvano z adaptacijo in pomiritvijo z nacionalističnimi zapovedmi v obdobju 1990–2008, izgubila možnost in sposobnost reagiranja na vdor sovražnega govora. Temelje za sovražni govor je gradila skupaj z nacionalistično desnico in s tem je prišla do *adynatona* – meje, preko katere delovanje disidence ni več bilo možno. To je omogočilo naval sovražnega govora, na katerega ni več bilo odgovora. Del odgovornosti in večji del neodzivnosti je označil smrt nekdanje disidence (vsa pohvala osamljenim posameznikom!) in popolnoma drugačen nastop nove.

Svetlana Slapšak je antropologinja, literarna zgodovinarica, klasična filologinja in pisateljica. Napisala je več kot 50 del, nazadnje *Šola za delikatne ljubimce* (2020) in *Grožnja in strah: razraščanje sovražnega govora kot orodje oblasti v Sloveniji* (2022). Prevaja iz latinščine, stare in nove grščine in francoščine. Njene kolumne objavlja časopis *Večer*, pojavlja se tudi v drugih medijih. Za svoja dela je prejela ali bila nominirana za več nagrad, med vidnejšimi nagrado Helsinki Watch Award (2000) in nagrado Mirka Kovača za knjigo esejev o hrani *Leteči pilav*, 2015.

Gregor Moder

Foto: Voranc Vogel

PISMO ZANAMCEM

Za novo Antigono

Človeštvo se je znašlo v položaju, ko se mora na novo iznajti ali propasti.

Težave, ki so se v našem času zgrnile nad človeštvo, so eskalirale do te mere, da je ogrožen obstoj človeške civilizacije kot take in z njo smiselnost sveta. Novi virusi, odporne bakterije, hitro naraščanje prebivalstva, izraba virov, klimatski pretresi – in (ponovno) tudi grožnja uničenja sveta v jedrski vojni. Če se ustavim pri klimatskih spremembah: že samo količina ogljikovega dioksida, ki ga je industrializacija sprostila v ozračje, navaja k domnevi, da je človeštvo postalo geološki dejavnik, primerljiv z velikimi izbruhi vulkanov in s trki tektonskih plošč. Pri tem je *ironično*, da se je človeštvo s svojo razumno in zavestno dejavnostjo v vsej svoji zgodovini imelo za formativno silo ne samo svoje lastne biti in svojega neposrednega družbenega in političnega okolja, temveč tudi v kozmičnih razsežnostih. Antropocen – to so bile vendar skozi vso zgodovino naše sanje! Izkazalo pa se

je, da smo geološka sila postali nehote, kot stranski produkt našega razvoja in napredka, kot rezultat odpadnih plinov, odpadne energije in odpadkov na splošno, ne pa kot glavni, hoteni rezultat naših zavestnih prizadevanj. V tem je paradoks smotrnega ravnanja, kakršen je značilen za grške mite: z zgodovinskega vidika je dejanski, končni rezultat naših prizadevanj lahko povsem drugačen od načrtovanega. Pa ne zato, ker bi šlo kaj narobe, temveč zato, ker se je vse odvilo natanko po naših načrtih.

Kako smo videti v očeh prihodnjih generacij, obsojenih na izumiranje in propad v počasni klimatski katastrofi? Immanuel Kant si je lahko v 18. stoletju privoščil neverjeten optimizem. Po njegovem nam pregled človeške zgodovine v posameznostih nikakor ne more vzbujati upanja, saj lahko opazimo zgolj nesmiselno zaporedje vojn, krutosti in neumnosti, posamezniki pa si tako in tako prizadevajo skoraj izključno za neznatno lastno korist na račun vseh drugih in na račun človeštva na splošno: »Čeprav se v posamičnem tu in tam prikaže modrost, bomo končno vendarle ugotovili, da je v velikem vse skupaj stekano iz neumnosti, otroške nečimrnosti, pogosto tudi otroške zlobe in razdiralne sle.« Kljub temu je Kant še vedno lahko zapisal, da je mogoče v človeški zgodovini z oddaljenega pogleda opaziti presenetljivo vztrajno napredovanje h kozmopolitskemu, razsvetljenemu človeštvu. Mar nismo danes, v 21. stoletju, v skoraj diametralno nasprotni situaciji od Kantove? Zdi se sicer, da v posameznostih lahko vsepovsod opazimo skokovit tehnološki in družbeni napredek, pa tudi eksplicitno sklicevanje na zgodovinsko dolžnost naše civilizacije, da uresniči vse svoje potenciale v največji mogoči meri, ne glede na vsakokratne okoliščine konkretnih oseb. Zdi se,

da človeštvo, vsaj če si ogledamo razvite družbe, še nikoli v zgodovini ni bilo tako blizu razsvetljenskega ideala, ljudje kot posamezniki pa še nikoli nismo bili tako varni pred elementi in divjino ter pred divjostjo človeške narave same – pred morilci in roparji –, kot smo danes. Ampak ko si svojo podobo ogledamo z distance, lahko vsepovsod vidimo samo nesmiselne in banalne vojne, tveganje najdrago-cenejšega univerzalnega za najneznatnejšo zasebno korist, povečevanje in stopnjevanje globalne in lokalne razslojenosti družb ter popolno opustitev dolžnosti do samih sebe in do prihodnjih generacij.

Paradoks današnjega položaja je tudi v tem, da po eni strani mogoče še nikoli v vsej zgodovini človeštva potreba po temeljiti in odločni transformaciji globalne družbene, politične in industrijske infrastrukture ni bila bolj *nujna*, po drugi strani pa se zdi prav danes še najmanj *mogoča*. Političnih, družbenih in celo eksistenčnih razlogov za odločno delovanje je, kolikor hočemo, toda zgodovinskega subjekta, ki bi prevzel nalogo dejanja, ni na vidiku. Vsaka politična formulacija zahtev, ki skupnost postavlja višje od kapric posameznika, je tako in tako označena za totalitarno, za povsem neizvedljivo ali pa sicer čudovito le v teoriji. Povsem sprejeli in ponotranjili smo idejo, da neoliberalni kapitalizem, kakršnega sta uvedla Margaret Thatcher in Ronald Reagan, nima nikakršne politične alternative. Mark Fisher je to poimenoval »kapitalistični realizem«: kulturno stanje poznega kapitalizma, v katerem je vsaka kritika že vnaprej zavrnjena kot nerealistična, utopična, infantilna. Ne le, da moramo sprejeti zdajšnji režim politično-ekonomske oblasti kot nekaj povsem naravnega in samoumevnega, temveč nam mora biti za povrhu še všeč.

Problem človeštva velikokrat ni zgolj »teoretske« narave, ni (samo) v tem, da bi sicer prav radi kaj storili, vendar ne vemo, kaj. Včasih čisto dobro vemo, kaj bi bilo treba, vemo, da se moramo iz požrešne gosenice preobraziti v nekaj čisto drugega, v neko novo žival, v metulja, vendar pa preprosto nismo zmožni *odločitve* za tako korenite spremembe. Nismo subjekt ali dejavnik svoje lastne usode, temveč smo na milost in nemilost prepuščeni posledicam svojih ravnanj. Na ravni svojega delovanja, na ravni dejanskih političnih praks in družbenih procesov smo samo požrešna gosenica in novega življenja, svojega novega sveta, si ne znamo predstavljati. Težava je nemara čisto strukturna, v tem, da smo kot kulturna, družbena in politična celota preprosto nezmožni misliti *onkraj svojega sveta, onkraj svojega časa*. Smo hčere in sinovi svoje lastne dobe, in ne glede na to, kaj se kateremu posamezniku lahko rodi v glavi, lahko kot celota mislimo samo v mejah in izrazih dobe same.

Kaj pomeni, da se neka človeška doba konča? Kako je mogoče misliti človeško dobo kot nekaj, kar nastopa znotraj svetovne zgodovine in katere propad je obenem tudi motor zgodovinskih sprememb? Ter navsezadnje, ali je nemara v izrazih starega sveta kljub vsemu mogoče formulirati obljubo novega? Naša naloga mogoče sploh ni v tem, da obranimo vsaj minimalne ostanke današnjega civiliziranega človeštva, ampak da se od njega poslovimo. Naša civilizacija mogoče sploh ne potrebuje postopkov oživljanja, ampak samo to, da se spodobno poslovimo od nje. Mogoče se lahko na novo iznajdemo samo tako, da najprej propademo.

Duh v evropski zgodovini, če sledimo Heglu, vznikne kot etična skupnost grške antike, kot nravna skupnost. Kaj pomeni nravnost (*Sittlichkeit*)? S tem izrazom Hegel opiše najsplošnejšo razsežnost etičnega življenja, vladavino nezapisanih zakonov. Taki zakoni veljajo zgolj zato, ker veljajo, ker je tak običaj. Običaji in navade, šege in nravi – to so etnološki izrazi in opisujejo neko ljudstvo v njegovem specifičnem vsakdanjem življenju. Nravnost obstaja tudi danes: pozdravimo, ko vstopimo v prostor; pridržimo vrata naslednjemu; če nas kdo pozdravi, odzdravimo. Vsa tovrstna ravnanja lahko razumemo kot stvar vljudnosti, spodobnosti, obzirnosti – so etično zavezujoča, po drugi strani pa njihova opustitev ali kršitev ni nič nezakonitega.

Veljavnost takih nezapisanih zakonov je povsem *samoumevna*. Nezapisani zakoni ne opisujejo niti tega, kako *naj bo* ali kako *bi moralo biti*, niti niso predmet razprave ali dogovora, ampak preprosto *so*. *Sie sind*, kot zapiše Hegel, in drugega nič. Ko opredeli razmerje človekove zavesti do njih, se eksplicitno skliče na Sofoklesovo *Antigono*, na njen odgovor Kreonu:

ANTIGONA

Vem, da razglas minljivega človeka
nima moči, da omaje neomajne
in nenapisane bogov zakone.
Njih zakon ni od danes ne od včeraj,
na vek velja, nihče ne ve, od kdaj.

Duh, osrednja kategorija Heglove *Fenomenologije duha*, pa ni nič drugega kot »nravno življenje nekega ljudstva«. Duh je celota običajev in navad, šeg in nravi, ki samoumevno veljajo v okviru nekega zgodovinsko izpričanega ljudstva in

ki narekujejo dejanske, žive prakse te skupnosti. Duh je le drugo ime za človeško etično skupnost. Toda tisto, kar naredi duh zares duh, je njegova razdvojenost v dvojici med seboj nespravljljivih momentov. Ta razdvojenost ga vodi v neizogiben propad. V tem je neka dramska napetost, notranja duhu samemu. Duh je živ samo tako, da se vselej znova naredi živega – da propade in potem vznikne iz pepela prenovljen, kot nov duh. Tragedija *Antigone* je zato navsezadnje v tem, da je sprožila propad npravnega sveta, s tem pa omogočila zgodovinski razvoj. Okrog njenega imena, na mestu njenega dejanja, se je artikuliral nek zgodovinsko nov pojav, ki bi mu lahko rekli kar – subjekt. Antigonina lekcija za nas, sodobnike, je zato lekcija o tem, kako zavzeti mesto subjekta in sprožiti zgodovinski prelom.

*

Poglejmo si nekoliko podrobneje Heglovo razlago zgodovinskega propada npravnega sveta starih Grkov. Notranji razcep duha se je oblikoval kot razcep med dvema poloma npravnosti, med človeškim in božjim zakonom, pri čemer »človeški zakon« pomeni načelo države (polisa), »božji zakon« pa načelo družine (ojkosa). Polis se organizira kot razmerje med občo veljavnostjo npravi na eni strani in individualnostjo vlade na drugi strani. Za Hegla je vlada bistveno nekaj enega, razume jo kot individualnost *kot tako*, se pravi, prvič, kot *načelo* individualnosti, namreč kot to, da vsak nezapisani zakon potrebuje neko instanco, ki ga v pravem trenutku odredi v uresničitev, in drugič, kot nek povsem določen *individuum*. Vladar je lahko samo *enposameznik*.

Družina pa je naravna skupnost ljudi, vez med njenimi člani je sorodstvena, krvna – *in ne duhovna*. Natančno ta preostanek narave v nečem, kar navsezadnje spada in mora spadati k duhu, je za Hegla ključ za razumevanje družine, ali drugače, osrednje vprašanje v območju božjega zakona je vprašanje, kako razločiti duha od narave. Ravnanje, ki družinskega člana povzdigne v neko občo eksistenco, v eksistenco, ki ni zgolj naravna, je pogrebna slovesnost: šele kot mrtev je posameznik postal nekaj občega, šele s pogrebno slovesnostjo je v mrtvem potrjena njegova duhovna bit, njegova pripadnost občestvu. V tem smislu je bistvo božjega zakona utemeljeno v človeškem zakonu.

Hkrati pa je tudi človeški zakon utemeljen z božjim zakonom. Vlada za Hegla ni samo vidik državne enosti, ampak tudi sila, ki duha iz razčlenjenosti v posamezne dele poveže spet v celoto in v »negativno Eno«. Kako? Heglov odgovor nas utegne presenetiti: z vojno. V območju ojkosa je pogreb tisto, kar v mrtvem posamezniku zatrdi duhovno pripadnost in ga reši organskega razkroja. V območju polisa pa je treba obraniti državo, vendar pred razkrojem neke druge vrste, pred razkrojem v nešteto posamičnih interesov. »Od časa do časa je treba posameznike pretresati z vojnami,« zapiše Hegel, saj tako državljanom daje slutiti njihovega absolutnega gospodarja, smrt. Nujnost vojn med državami je zato le drug pogled na nujnost pogrebne rituala. Natančno v tem smislu se državno delovanje utemeljuje v delovanju družine.

Heglov pojem vojne je zelo tuj današnjemu razumevanju sveta. Živimo v svetu, ki je v eksplicitnih stališčih in ambicijah videti dosti bližji Kantovi ideji »večnega miru«. Kaj

točno ima Hegel proti večnemu miru? Če »večni mir« razumemo kot eksplicitni smoter človeških prizadevanj, potem ima za Hegla lahko povsem nasprotno učinke od želenih. Aliansa med državami, ustanovljena zaradi želje po trajnem miru, bo zahtevala svoje nasprotje in si tako *ustvarila* svojega sovražnika. Kant je mislil, da je zgodovina sama tista, ki vodi človeštvo k cilju kozmopolitizma in miroljubnega sobivanja državljanov sveta. Po Kantu lahko ljudje s pametnimi dogovori pomagamo zgodovini na poti do tega cilja. Za Hegla pa problem sploh ni v pojmu kozmopolitskega človeštva (ali večnega miru) kot *cilja* zgodovine, temveč dosti bolj v ideji, da naj bi se bilo do tega cilja mogoče prebiti z namerinimi dejanji. Večni mir je lahko samo *zaželeni stranski učinek* človekovega delovanja.

Ne moremo ljudi narediti zgodovine za svojo koristno sodelavko, ampak ona uporabi nas za *svoje* namene, ki so nam povsem nepredirni. To je zamisel »zvičajnosti uma«. Zgodovinski prelomi se zgodijo natančno kot nastop rezultata, ki je bil z vidika delujočih posameznikov ne le nepredviden, ampak tudi radikalno nepredvidljiv. Z večnim mirom je tako kakor z ljubeznijo: ne moremo ga vsiliti, tako kot se ni mogoče odločiti, da bomo ljubili. Ljubezen in mir sta lahko samo *stranski* produkt našega delovanja, ki je bilo usmerjeno v nekaj čisto tretjega.

*

Zgodovinsko dejanje razumem kot nekaj, kar intervenira v stanje stvari in vzpostavi nek nov red, tako da je v starem redu strogo vzeto nemisljivo. Dejanje zareže nek prelom in vzpostavi osišče, onstran katerega ima svet čisto

nov pomen in čisto novo razumljivost, tako da se v nekem smislu začne tudi novo štetje. V *Fenomenologiji duha* je dejanje samo druga plat katastrofe, ki je zadela нравno kraljestvo, oziroma grško antiko kot tako. Dokler ni bilo dejanja, je bil нравni svet še nedokončana zgodba, toda takoj ko se pojavi dejanje, ko vznikne politični subjekt v pravem pomenu besede, je нравnega sveta konec. Doleti ga katastrofa. Zgodovinski subjekt po eni strani uresniči notranje gibanje in notranjo razdvojenost нравnega sveta, po drugi strani pa ga natančno s tem tudi raz-dejanji, pokaže njegovo neresničnost, ga uniči.

Subjekt kot udejanjenje in hkrati raz-dejanjenje нравnega sveta pri tem nosi težo zgodovinskega preloma. Dokler ni subjekta, tudi zgodovine v polnem pomenu besede ni, je le spokoj, nekakšno harmonično kroženje »principov«, večni jin in jang, »večni mir«. Dejanje pa pretrga ta spokoj in nastopi kot neka čisto svoja realnost. Dejanje *ustvari* svojo lastno realnost. Po eni strani zgolj eksplicira nekaj implicitnega, poimenuje nekaj samoumevnega, po drugi strani pa taka eksplikacija pokaže nevzdržnost, neresničnost tiste samoumevnosti.

Z vidika zgodovine dejanju sploh ni mogoče pripisati nobene afirmativne vsebine; dejanje je dejanje samo zaradi svoje formalne plati, samo kot sprožilec procesa udejanjenja/razdejanjenja, procesa, ki je v nekem kontingentnem pogledu sicer pripet na nosilca in njegov red smisla, vendar ju obenem daleč presega. Konkretni zgodovinski posamezniki zato mogoče sploh nimajo nobenega programa, nobene agende, nobenega cilja, sploh ničesar nočejo »doseči«. Samo za to gre, da na neki točki enostavno niso popustili,

ampak so karte, kakor so jim bile dane, odigrali do konca. Improvizirali so, a v nekem resnično radikalnem pomenu: ne gre samo za to, da so v dani situaciji izkoristili okoliščine, kakršne so pač bile, da bi dosegli svoj cilj. Gre za to, da je celo njihov cilj videti kot popolnoma improviziran, in se je kvečjemu za nazaj pokazal kot cilj, h kateremu je bilo usmerjeno njihovo delovanje.

To lahko povežemo s Heglovo zamisljivo zvijačnosti uma, ki sicer evocira načelo Božje Previdnosti, vendar pa *v srcu nujnosti in dejanskosti tlita tveganje in improvizacija*. V začetku dejanja so bili tveganje, improvizacija, trenutni navdih – zgodovinska nujnost se je lahko vzpostavila samo kot ponovitev te izvirne negotove geste.

*

Toda, ali zagovarjam nekakšen fatalizem? Ali je alternativa avtonomnemu subjektu res samo vdanost v usodo? Bodi si smo svobodni in lahko s svojimi odločitvami zavestno krojimo svojo usodo ali pa smo zgolj prepuščeni delovanju nekih vzvodov, ki jih ne poznamo, nekih mehanskih, bioloških in psiholoških impulzov? To alternativo zavračam. Dejanje zajame subjekta natančno kot neko nemogočo vmesno pozicijo med fatalizmom in avtonomijo. Subjekt se formira šele skozi in natančno skozi naključni trk s svojimi *objektivnimi*, zunanji okoliščinami. Subjekta – zgodovinskega političnega subjekta – brez tega trka ne bi bilo: Cezarja sploh ne bi bilo, če ne bi prečkal Rubikona, kot tudi Antigone ne bi bilo, če ne bi »prečkala« Kreonovega odloka.

Naša doba je polna kompleksnih težav, s kakršnimi se človeštvo še nikoli doslej ni neposredno srečalo, med katerimi zaradi daljnosežnosti najbrž kraljuje klimatska kriza. Ironično je, da si je človeštvo v zgodovini zelo rado pripisovalo krivdo in odgovornost za naravne katastrofe, ki jih v nobenem pomenu ni povzročilo: za potres je kriva naša ničevost, za ujmo naša razuzdanost, za sušo naša toleranca do manjšin itd. Zdaj pa končno stojimo pred naravno katastrofo, ki smo jo *zares* sami povzročili, pa čeprav nehote. Precej naših težav je povezanih s tem, da se je dominantni način družbenega in političnega življenja, pa tudi dojemanja sveta, trenutno pokazal za ne le nezmožnega razrešiti jih, temveč se zdi tudi, da naše težave samo še poslabšuje. Če je to res, če smo se kot človeštvo zaplezali do te mere, da so rešitve, ki smo si jih zmožni predstavljati in jih uveljaviti v praksi, še vedno preveč vpisane v samo problematično dojetje sveta, ki ga ravno poskušamo razrešiti, potem utegne biti Heglovo branje Antigone in njenega dejanja navsezadnje vendarle koristno.

Že zato, ker nam mogoče niti ni treba poznati kontur prihodnosti, da bi jo lahko pomagali sprožiti. Ne gre samo za tisto, kar je mogoče predvideti v bližnji prihodnosti, glede tega so lahko naše napovedi vselej bolj ali manj uspešne. Takšne napovedi se opirajo na temeljne predstave o tem, kakšna je »narava reči« – tukaj pa gre ravno za to, da hočemo videti onkraj tistega, kar imamo za samoumevno. Hegel si je s Kantom in Marxom delil progresivistični pogled na človeško zgodovino. Za vse tri je bila značilna razsvetljenska zamisel, da človeška družba zlagoma napreduje k stanju čedalje večje svobode. Poleg tega so vsi trije razumeli družbeni razvoj ne kot proces, ki se zgodi *navkljub* antagonizmu

med ljudmi, ampak natančno *skozi* take antagonizme. Toda medtem ko sta Kant in Marx domnevala, da je zgodovini mogoče na dolgi poti do njenih ciljev tudi pomagati – pri Kantu že s filozofsko idejo razsvetljenega, kozmopolitskega človeštva, pri Marxu pa predvsem z organiziranim političnim bojem –, je pri Heglu položaj bolj zapleten. Subjekt je sicer tudi pri Heglu vključen v svojo zgodovino, vendar pa to še ne pomeni, da jo zavestno in neposredno tvori, da si pot v zgodovino tlakuje z afirmativnimi koraki in dejanji, pa naj ti koraki in ta dejanja pomenijo filozofsko utemeljitev nujnosti globalnega večnega miru ali pa politični manifest oziroma organizacijo revolucionarnega boja. Subjekt vstopi v zgodovino na način, ki bi mu lahko rekli tudi ironičen, v pomenu sokratske ironije: lahko le vztraja pri izrecni formulaciji tistega, kar se vsiljuje kot samoumevno in nevprijetno, s tem pa v propadu samoumevnega lahko vzklije neka dejanska vednost. Antigona navsezadnje zastavi svojo etično držo natančno v tem pomenu: nima nikakršne predstave o boljšem svetu, nima nobenega političnega manifesta, ni organizatorica uporniških akcij, nima seznama zahtev ali predlogov za izboljšanje sveta. Pa kljub temu ni nobenega dvoma, da je delovala in da je njeno dejanje prignalo latentno protislovje, ki je obvladovalo njen svet, v izrecno obliko, in s tem sprožilo preobrat – ne glede na to, kaj bi ji lahko pripisali kot njen neposredni namen.

Čeprav nam Antigona seveda ne more dati nobenega konkretnega, uporabnega nasveta za delovanje v našem svetu, v okviru naših specifičnih problemov, pa je v Heglovem dojetju zgodovine tak nasvet tako in tako nemogoč. Iz zgodovine se ne moremo ničesar »naučiti«. Tisto, kar nas lahko Antigona »nauči«, je samo načelna etična drža, ki jo

ob *izrecnosti* določata tudi *tveganje* in *vztrajanje*. Vztrajanje – se pravi, brezkompromisna in nepopustljiva drža –, v tem so nam lahko zgodovinski zgledi delujočih subjektov vselej zoprni; to je še zlasti veljalo za ženske. *Hier stehe ich, und ich kann nicht anders* se glasi znameniti (apokrifni) izrek Martina Luthra. Toda vztrajanje, kakršnega »učí« Antigoná, nima samo pomena nepopustljivosti ali brezkompromisnosti, čeprav gre tudi za to. Antigoná si mesta, kjer je izrekla svoj *Hier stehe ich*, ni izbrala sama; protislovja, znotraj katerega ni mogla ravnati drugače, kot je, si ni izbrala sama. Prav v tem okviru je Marx zapisal: »Ljudje delajo svojo lastno zgodovino, toda ne delajo je, kot bi se jim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih sami izbrali, ampak v okoliščinah, na kakršne so neposredno naleteli, kakršne so bile dane in ustvarjene.« Ta misel je globoko heglovska, saj zgodovinskega subjekta ne razloči od zunanjih okoliščin, v okviru katerih se je sploh formiral kot subjekt. Etičnega vztrajanja zato ne smemo zamenjati s trmo ali s kaprico, saj ne gre za pozicijo idealnega pravičnega subjekta proti nepravičnemu svetu. Vztrajanje pomeni čisto nekaj drugega, in sicer, da v okoliščinah, ki so naključno take, kakršne pač so, s kartami, kakor so nam bile pač razdeljene, odigramo svojo *vlogo* – in šele skozi zvestobo tej vlogi se bo za nazaj pokazalo nekaj, čemur bomo mogoče lahko nekoč rekli subjekt. Etično vztrajanje je zato celo diametralno nasprotno trmi ali kaprici: še zdaleč ne gre za to, da poskušamo zunanje okoliščine prilagoditi svojim predstavam o njih, ampak prav narobe za to, da sprejmemo izziv, sredi katerega smo se znašli po spletu okoliščin, pri čemer nimamo nikakršnega zagotovila, da v tem ne bomo klavrno propadli.

Naš svet oblikujejo dileme, ki terjajo razgradnjo okvira, znotraj katerega so se sploh pokazale kot dileme. In zato je navsezadnje etična in politična naloga, kakršno nam predlaga *Antigona*, povezana tudi s *tveganjem*, z radikalnim tveganjem. Antigona nas ne nagovarja toliko s svojim *naukom*, ampak prej s svojo *držo*. Stvar, za katero se je borila – za pravico, da pokoplje, ne mrtvih na splošno, temveč samo točno določenega mrtveca –, nas pusti hladne, preprosto je ne razumemo. Mogoče pa tudi ni česa razumeti. Mogoče nam daje zgled prav z vsebinsko praznostjo svojega dejanja, z odsotnostjo razumljivega namena, z *vrzeljo*, v katero lahko vpišemo svoj lastni zastavek, svojo lastno potencialno subjektivnost. Pomembno je predvsem to, da nam ne glede na specifični razlog, zaradi katerega jo prepoznamo kot junakinjo, kot nosilko dejanja, ne daje nikakršne obljube o srečnem koncu ali, natančneje, nam ne daje obljube, da se bo z našim delovanjem kaj dokončalo. Ne gre le za tveganje, da bomo v svojem delovanju propadli in umrli – to bomo slej ali prej tako ali tako, mogoče celo večkrat. Bistveno bolj gre za tveganje, da naše delovanje mogoče nikoli *ne bo bilo imelo* smisla, saj tista prihodnost, v imenu katere delujemo, mogoče ne bo nikoli nastopila. Ta radikalna neodločenost prihodnosti, radikalna prekarnost zgodovinskega položaja, znotraj katerega delujemo kot potencialni subjekt, je ključni del pojma zgodovine. Za nas, današnje, ki se soočamo s povsem specifičnimi zgodovinskimi okoliščinami, z okoliščinami, ki si jih nismo izbrali sami in na katere nas nihče ni pripravil, je etična in politična naloga, kakršno nam daje Antigona, nerazdružljivo povezana s sprejetjem tega tveganja. Sprejeti izziv, odločiti se, tvegati. Vreči kocko.

Gregor Moder je filozof in urednik. Zaposlen je kot višji znanstveni sodelavec na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Ukvarja se z nemškim idealizmom, s teorijo ideologije in s filozofijo umetnosti. Je avtor knjig *Hegel in Spinoza* (Analecta 2009, nem. prev. 2012, angl., pred. izdaja 2017), *Komična ljubezen* (Analecta 2015) in *Antigona. Esej o Heglovi politični filozofiji* (2023). Souredil je delo *The Object of Comedy* (Palgrave 2020), trenutno pa soureja *The Ethics of Ernst Lubitch* (2024).

*Ervin Hladnik
Milharčič*

PISMO ZANAMCEM

Na periferiji imperija

Pozimi 2015 je v Gevgeliji na meji med Grčijo in Makedonijo na nikogaršnji zemlji obtičala skupina Jazidov z gore Sindžar v Iraku. Bili so del milijonske množice ljudi, ki se je pred vojno umikala iz Sirije, pridružili pa so se jim ubežniki iz sosednjih držav. Jazidom je že uspelo priti v Srbijo, vendar so z neurejenimi dokumenti šli po napačni poti in se zapletli z oblastmi, ki so jih vrnilo v Makedonijo, ta pa jih je poslala nazaj v Grčijo, od koder so prišli. Grška policija na meji jih je zavrnila, Makedonija pa jih ni pustila naprej na balkansko pot v Nemčijo. Sedeli so pred šotorom agencije Združenih narodov za begunce, kjer je obupani indijski uslužbenec agencije neuspešno poskušal poiskati rešitev zanje. Niso jim pustili ne naprej ne nazaj.

Položaj Jazidov je bil nerazrešljiv. Na grški strani jih je pod zastavo Evropske unije ustavila grška policija, ki jim ni dovolila vrnitve na ozemlje Evrope. Na makedonski

strani pa jim prehoda niso dovolili slovenski, madžarski in hrvaški policisti, ki so makedonski državi pomagali urediti begunski promet. Deževalo je, prehodno taborišče v Idomeniju na grški strani meje je bilo do roba zasedeno, slaba volja se je skupaj z množicami selila skozi ozek prehod, obdan z visoko žičnato ograjo. Na obeh straneh meje so bili policisti Evropske unije, ki so beguncem iz Iraka preprečevali prehod iz članice EU v Makedonijo, ki ni bila članica in tudi ni imela kratkoročnih perspektiv, da bi to postala. Medtem ko so Jazidi sedeli na tleh, ker niso imeli pravice niti do vstopa v šotor Združenih narodov, je madžarska vlada začela spor z osrednjimi organi Unije glede prehoda prebežnikov na poti v Nemčijo in skupne evropske politike, povezane s pravico do mednarodne zaščite. Ko so Jazidi v Gevgeliji, tako kot ostali prebežniki na poti iz Grčije, govorili, da bi radi v Evropo, so mislili Nemčijo. Na prerazporeditev prišlekov med vse članice je Madžarska odgovorila z odločnim ne, ki je postal temelj zunanje politike premiera Viktorja Orbána. Zaplet v Makedoniji je bil zgolj eden od mnogih pokazateljev, da je o nekaterih ključnih zadevah med novimi in starimi članicami Unije nemogoče doseči konsenz. Skupna politika EU je nasedla na nerešljive probleme.

Francoski politični analitik češkega porekla Jacques Rupnik je skoraj deset let prej ugotavljal, da se je to zgodilo takoj ob razširitvi EU na države Vzhodne Evrope. Dve leti po praznovanju združitve se je politična slika Evrope obrnila v smer, ki je ni nihče pričakoval. Vzhodno Evropo je zajel val evroskepticizma, države pa so se začele ob vprašanju evropske ustave pričakati, namesto da bi ustvarjale novo skupno politiko.

»Starejše članice pogosto niti ne razumejo, kaj se jim je zgodilo,« je dejal Rupnik že leta 2006.

»Ob širitvi so mislili, da bo to le večja Evropa z več prebivalci. Zdaj odkrivajo, da so podvojili število igralcev in s tem spremenili tako pravila igre kot naravo institucije. Tukaj bi morali misliti zelo hitro, pa so kar otrpnili. Revolucijo v številu članic bi morala uokviriti nova ustava. Ta je bila zamišljena kot nova skupna vez za razširjeno Unijo. Bila je popoln udarec mimo.«

Ob širitvi je Evropa padla v krizo identitete in ni zmogla sprejeti svojega temeljnega dokumenta. Mnoge starejše članice je zajelo močno nelagodje ob misli na nadaljnjo širitev. Videti je bilo, da je EU izgubila kompas in da ni več jasno, kaj je evropski projekt.

»To je bila institucija, ki naj bi članice pomirila. Pomenila je mir, blagostanje, stabilnost. Zdaj jo določata negotovost in tesnoba. Namesto da bi bila odgovor na globalizacijo, se kaže kot orodje globalizacije. Ideja je bila, da zagotovi varne meje. Zdaj so njene zunanje meje nejasne in včasih se zdi, da jih sploh ni več. Nove članice so se uspešno pridružile Uniji, vendar njihova socializacija v Unijo poteka v času njene krize.«

Nove članice so dobile možnost, da sodelujejo pri redefini-ranju ideje združene Evrope.

»Vendar se bo njihov glas slišal samo, če bodo pokazale skrb in zavzetost za evropsko idejo,« je nadaljeval. »Zdaj pa vidimo nekaj drugega. Takoj po združitvi je prišlo v mnogih novih članicah do protievropskega vala. Na prvem mestu je Poljska, takoj za njo Slovaška. To je čutiti tudi drugod. Tudi

na Češkem je čutiti evroskepticizem. Letošnje volitve so na oblast pripeljale vlade, ki so evroskeptične in na trenutke tudi evrofobične. V poljski vladni koaliciji sta dve stranki, ki sta glasovali proti združitvi. Obe v Evropi vidita grožnjo nacionalni suverenosti in poljskemu katolicizmu. Do projekta sta odkrito sovražni.«

Širitev je bila na eni strani velik uspeh, ker je dopolnila Evropo, na drugi strani pa se je Evropa znašla v krizi, ki jo je globalni finančni zlom dve leti kasneje potisnil še globlje. Idej o tem, kako se iz tega izvleči, v Bruslju v središču Unije ni bilo veliko. Nove ideje so prihajale s periferije in so merile bolj na cefranje Evrope integracij kot pa na njeno krepitev. Zares zanimivo je bilo na skrajnem vzhodnem robu kontinenta, kjer je Evropa čez Bospoško skočila v Azijo.

Konec leta 2009 sem sedel nasproti turškega zunanjega ministra Ahmeta Davutoğluya. Vzdušje je bilo zelo formalno. Ob ministru so stali njegovi svetovalci in diplomatsko osebje. Zunanji minister turške republike govori zunanjo politiko njegove države, ki šteje 85 milijonov ljudi. Tema pogovora je bila načrtovano članstvo Turčije v Evropski uniji, ki je to leto začelo postajati težko. Turčijo so prvič povabili v evropske integracije že leta 1963, vendar so v evropskih institucijah napredovanje pogajanj odlagali iz leta v leto. Turčiji pa se je začelo muditi. V njeni soseščini so se napovedovali premiki, ki bi lahko sprožili krizo v Davutoğluyevi politiki ničelne stopnje problemov s sosednjimi državami.

Moje vprašanje je bilo skoraj nedolžno.

»Gospod minister, kaj je turško darilo Evropi?«

Formalno vzdušje se je razkadilo. Davutoğlu je dvignil obrvi in se nasmehnil. V tej obliki ga o zunanji politiki njegove države niso spraševali. Običajno je odgovarjal na vprašanja o tem, kaj bi Turčija pridobila s članstvom v EU in kaj vse mora storiti, da bo članstva vredna. Kaj država prinaša v evropsko diskusijo, običajno ni bila tema pogovorov. Bolj se je govorilo o problemih, ki bi utegnili nastati ob srečanju Evrope z osemdesetimi milijoni muslimanov na mejah Bližnjega vzhoda. Darila niso bila na dnevnem redu.

Vprašanje sem zastavil še v politični obliki.

»Kakšen je prispevek Turčije k razvoju evropske ideje?«

Vprašanje v resnici ni bilo nedolžno. Po letu 2000 sem ga zastavljaj vsakemu politiku, diplomatu in akademiku iz Vzhodne Evrope, ki je bil pripravljen govoriti z mano. Deset držav na vzhodnih mejah Evrope se je pripravljalo na vstop v Evropsko unijo, ki se je imel zgoditi leta 2004. Takrat so v vseh državah vladale sanje o Evropi blagostanja in varnosti. Ni bilo opaznih napovedi prihodnjih nesoglasji in konfliktov. Države so o sebi govorile kot o ladjah, ki plujejo po morjih in se približujejo evropskemu kontinentu. Približevanje je delovalo kot pospeševalec razvoja. Z vsakim odprtim in zaprtim poglavjem so bile bližje cilju. Postopoma so prilagodile svoj ekonomski sistem in sistem politične reprezentacije, reformirale šolstvo in uskladile celotno zakonodajo. Druga za drugo so bolj ali manj uspešno spremenile svoj ustavni red. Pogovori so tekli v isto smer. Kaj pridobimo s članstvom v Evropski uniji. Zanimalo me je, kaj se zgodi v nasprotni smeri. Kaj države Vzhodne Evrope prinesejo s seboj, ko te ladje končno pristanejo na obalah kontinenta?

V New Yorku sem kot prvega to vprašal predsednika Slovenije Janeza Drnovška, ki je govoril v Generalni skupščini Združenih narodov. Bolj ali manj je že bilo jasno, da bo Slovenija prestopila mejo EU kot prva med novimi državami nekdanje Jugoslavije.

»Kakšno je naše darilo Evropi?«

Drnovšek je bil nejevoljen. Vprašanje se mu je zdelo otročje. Tako kot leta kasneje Davutoğluju sem ga ponovil v zgledni politični govorici.

»Kakšen je prispevek Slovenije k razvoju evropske ideje?«

Drnovšek je odgovoril, da je Slovenija najbolj razvita med nekdanjimi jugoslovanskimi republikami in da to prinaša s seboj v Unijo. Potem je obmolknil. Drnovšek nikoli ni bil posebej zgovoren, vendar se je to tudi zanj zdelo nekoliko skromno. Molčal je, ker odgovora ni bilo. Diplomati so me opozarjali, da se tega vprašanja v procesu približevanja EU ne postavlja.

Isto vprašanje sem leta 2005 postavil madžarskemu premieru Ferencu Gyurcsányu, najzanimivejšemu postkomunističnemu predsedniku vlade države, ki je ravnokar vstopila v EU. So v trenutku prehoda ideje kaj bolj jasne? Sedel je hkrati na čelu leve vlade in madžarske socialistične stranke, ki je izšla iz komunistične partije, izvajal pa je neoliberalen program ekonomskih reform. Preden je leta 2004 vstopil v politiko, se je vpisal na visoko mesto na seznamu stotih najbogatejših madžarskih državljanov. Bilj je zgovoren obraz nove politike Vzhodne Evrope. Obogatel je v desetletju privatizacije madžarskih državnih podjetji, ki je modernizirala ekonomijo in znižala življenjski standard. Leta 2004 je

kot najbolj popularen politik v državi svojo stranko popeljal do zmage na parlamentarnih volitvah, takoj po tem pa začel izgubljati popularnost. Najprej zato, ker je njegova izjava na zaprtem strankarskem sestanku, o tem, da so socialisti dve leti lagali Madžarom o resničnem stanju v ekonomiji, prišla v javnost. Nato zaradi programa socialnih reform, ki so drastično posegle v državno asistenco, znižale socialni standard. Država je v nekaj letih vsa madžarska mesta povezala z avtocestami in se vključila v evropske integracijske procese, imela pa je padajočo gospodarsko rast. Skupaj z njo je padal socialistični premier in tlakoval pot triumfu Viktorja Orbána.

Pogovor sem začel s konstatacijo, da je bila med procesom pridruževanja EU Evropa kot spodbujevalec razvoja hkrati norma, cilj, pot in metoda. Zanimalo me je, kaj Madžarska prinaša s seboj, vendar sem najprej vljudno vprašal, kakšne koristi ima Madžarska od članstva. Odgovoril je jasno in brez obotavljanja.

»Postali smo člani kluba. Vedno smo hoteli biti člani tega kluba. To so bile naše zgodovinske sanje. Ne govorim o nekaj letih. Mnogi naši intelektualci in pisatelji so o tem sanjali petsto let. Zdaj naša ladja pristaja. Za nas to ni božično darilo, ampak naša zgodovinska usoda. Vprašanje lahko zveni preprosto, ampak ni, ker je to naravna situacija, v kateri smo želeli biti dolgo časa. Spadamo sem. To je naš prostor.«

»In deluje dobro?«

»O, ja. Spremenili so se družba, ekonomija, razmerja. Dobil smo veliko.«

To so znali povedati vsi politiki, ki so vodili svoje države skozi proces priključitve. Mene je zanimalo nekaj drugega.

»Kaj pa je darilo Madžarske Evropi?«

Sicer zelo zgovoren in neposreden premier je brez obotavljanja zašel v leporečje.

»Evropa je zaradi nas bolj barvita v kulturnem smislu. Pridobila je našo zgodovino in naš jezik. Ljudje se sprašujejo, ali je z nami močnejša ali šibkejša. Kaj bi lahko bil odgovor? Moje globoko prepričanje je, da bolj barvita Evropa Evropejcem nudi več možnosti. Naša prisotnost z našimi zelo specifičnimi madžarskimi težišči je resničen prispevek. Tega ne govorim v materialnem smislu. Ne gre za posle, za barantanje. Z našo kulturo v tem krogu ustvarjamo možnosti za nove odnose. S tem je Evropa močnejša.«

Gyurcsány je z nekaj elegantnimi besedami zakril preprosto dejstvo, da o prispevku Madžarske k razvoju evropske ideje nima veliko povedati. V procesu širitve Unije na Vzhod so se redko vprašali, kako širitev spreminja odnose znotraj zahodne Evrope, kakšno politično dinamiko pričakujejo v razširjeni mreži interesov in kako bodo nove članice preoblikovale ekonomijo in politiko kontinenta. Dovolj je bilo, da so prišle tja. Iskale so varnost in blagostanje. Načrt varnosti so pretočile s strežnika na sedežu Nato v Bruslju, pot do blagostanja pa s strežnika Evropske komisije. Sprememba ustavnega reda držav je tekla tako samoumevno in gladko, da se je članstvo v EU zdelo lahkoten proces, ki bo prinesel vse dobrine, tudi trdno valuto in še trdnejše vrednote.

Sogovorniki, ki sem jih vpraševal po darilih, so odmahnili z roko in vprašanje odpravili kot zanimivo, vendar

nerlevantno. Poljski diplomat je v neformalnem pogovoru rekel, da je Poljska Evropi dala papeža Janeza Pavla II. in pokončanje komunizma. »Kaj bi še radi? To zadošča za naslednjih sto let.« V Bukarešti je senator Adrian Cioroianu v nekdanji Ceausescujevi palači za hip pomislil, kaj bi lahko bil odgovor. Bilo je leto 2004, ko so njegove sosedne države postale polnopravne članice, članstvo Romunije pa je bilo odloženo na leto 2007. Ni imel dilem o tem, ali bo prispevek Romunije opazen. »Veste kaj,« je na koncu sklenil. »Cena delovne sile je v Romuniji bistveno nižja kot v Evropi. Sindikati pa imajo zanemarljiv vpliv. Z nami bo Evropa postala konkurenčna azijski ekonomiji.« Zvenelo je kot neprijetna napoved, vendar je bilo zelo iskreno rečeno. Cioroianu je bil po vstopu Romunije v EU izvoljen za poslanca v Evropskem parlamentu in je postal podpredsednik skupine ALDE. Le leto dni kasneje, ko je bil imenovan za zunanjega ministra, je odstopil. Na Poljskem je v gladovni stavki v zaporu umrl romunski državljani, Cioroianu pa je prevzel odgovornost, ker njegovi diplomati niso intervenirali v njegovo zaščito. Ko je bil še senator, se je vsaj domislil odgovora, ki ga na slovaškem zunanjem ministrstvu niso imeli pripravljenega, ker tega vprašanja ni bilo na seznamu tem, ki so jih zahtevali vnaprej. Kjerkoli je bilo zastavljeno, je vprašanje vzbudilo nelagodje, povzročilo nejevoljo in pustilo vtis nevljudnosti vpraševalca.

Turški zunanji minister pa je podal odgovor z zanimivo arhitekturo. Davutoğlu je imel veselje s paradoksi. Vodil je kompliciran projekt integracije Turčije v Evropsko unijo in urejal odnose s Sirijo, Irakom, Iranom in Izraelom hkrati. Globoko veren konservativec je diplomiral na najbolj liberalni univerzi v Turčiji.

Tedanji premier in zdajšnji predsednik Tayyip Erdoğan ga je iz akademskega kabineta potegnil v turško politiko, da bi oblikoval novo zunanjepolitično strategijo turške države. Z idejo strateške globine je v enem zamahu spremenil razmerje med Turčijo in Bližnjim vzhodom. Na svojih vzhodnih mejah je bila Turčija s sedemsto milijardami nacionalnega produkta in drugo največjo vojsko v zvezi Nato vedno vplivnejša strateška sila. Na zahodni meji pa se je iz leta v leto srečevala z novimi ovirami pri procesu vstopanja v EU.

On bi moral dokončno odpreti vrata Evropske unije. Kaj ponuja kot darilo?

»Kulturo, ekonomijo, geografijo,« je odgovoril po kratkem razmisleku.

»Treba je misliti na velike reči. V naslednjih dvajsetih ali tridesetih letih se bo pred Evropo postavilo nekaj velikih dilem. Evropa lahko sebe razume kot monokulturno kontinentalno silo ali pa kot resnično globalno strateško silo. Iz prejšnjih izkušenj z Evropo vemo, da sta izpolnjena dva pogoja za to, da se Evropa razvije v strateško silo. Prvi je multikulturalizem, drugi je strateški vhod v Azijo.«

Govoril je o Aleksandru Velikem, Rimskem in Britanskem imperiju, ki da so vsi delovali enako. Sprejeli so izziv multikulturalizma in šli v Azijo. Šele ko je Aleksander Veliki dosegel Azijo in začel v svojem imenu graditi mesta, je postal globalna sila svojega časa.

»Evropa to strateško os na vzhod lahko vzpostavi samo preko Turčije. Na teh dejstvih ni nič romantičnega. Evropa potrebuje energijo. Kje so energetske resursi? V Kaspijskem

morju, v Iranu, na Arabskem polotoku. Po katerih poteh lahko energija pride v Evropo? Skozi Turčijo. Nobene druge praktične poti ni. Katerikoli parameter pogledate, je Turčija za Evropo prednost. Ponavljam. Če hoče Evropa biti globalna sila s trdnimi kulturnimi temelji, dinamično ekonomijo in strateškim pristopom do globalne politike, je turško članstvo nujno. Če hoče biti Evropa star monokulturnen kontinent, ki je zagledan sam vase, potem ji Turčija ne more prispevati nič.«

Sem ga prav razumel, da mora Evropa sprejeti Turčijo, če hoče postati globalna sila?

»Da. Toliko samozavesti je v meni, da lahko to trdim.«

Ta pogled je zvenel novo. Če sprejme Turčijo, bo evropska zastava na meji s Sirijo in bo vihrala proti Alepu in Damasku, na iraški meji bo gledala v Erbil in Bagdad, na iranski bo nekaj ur vožnje od Teherana in se bo približala Pakistanu, na severu pa bo na meji z Gruzijo in njenimi zapleti z Rusijo. Kaj Evropa s tem pridobi? Zdaj ji je kot opazovalcu udobno. Davutoğlu jo je predstavil kot dilemo zunanje politike svetovne velesile.

V njegovi perspektivi bi se Evropa morala soočiti z osemdesetimi milijoni evropskih državljanov muslimanske vere in poiskati način sobivanja z njimi, tako kot so katoliki našli način sobivanja s protestanti, pri katerem je razlika postala politično nerelevantna. Potrebni je bilo tristo let vojn, vendar je Evropa na koncu razvila državo kot liberalno reprezentativno demokracijo. Turčija je svoj avtoritarni model vladanja postopoma prilagajala zahtevam političnega liberalizma in je zahtevala direktno soočenje z močjo evropske reprezentacije. Podoba je bila mikavna. Dediči evropskega

imperializma in dediči Osmanskega imperija bi sestavili globalno velesilo, ki bi modro zastavo z dvanajstimi zvezdicami zabili na meje s Sirijo, Irakom in Iranom in določali politiko Bližnjega vzhoda na eni strani, na meji z Armenijo in Gruzijo na kopnem, na morju pa z Rusko federacijo in Ukrajino. Ena poteza bi Evropsko unijo prisilila, da sebe razume kot odločujoč dejavnik v najbolj dolgotrajnih konfliktih sodobnega sveta. Davutoğlu ni fantaziral. Turčija je kandidirala za integracijo z drugimi najmočnejšimi oboroženimi silami v zavezništvu Nato in z ekonomijo, ki se je približevala moči velikih evropskih držav.

Obstajala pa je še druga možnost. Da Evropska unija Turčijo kot kandidatko zavrne. V Davutoğlujevi sliki sveta bi potem ostala provincialen kontinent, ki se bo ukvarjal samo z napetostmi med svojimi članicami. Vendar je bil zunanji minister optimističen.

»Vemo, kaj moramo storiti. Vemo, da je EU naš strateški cilj. Želimo biti člani EU zaradi številnih razlogov. Želimo nadgraditi našo demokracijo, izboljšati življenjski standard, reformirati našo okoljsko politiko, izboljšati trgovino in konkurenčnost. EU vidimo kot uspešen model, ki se mu spleča ustvarjalno pridružiti. Želimo biti del Evrope, ker verjamemo, da bi to ustvarilo nov vzgon za mir v globalni in regijski politiki.«

Zvenelo je skoraj romantično. V Evropi je bilo veliko glasov, ki so turško kandidaturo v najboljšem primeru prikazovali kot nerealistične sanje. Kaj pa če do članstva ne bo prišlo?

»Mi sledimo jasnemu cilju. Če bo EU vztrajala s sedanji mi in vedno novimi razlogi, zakaj noče Turčije za članico, to ne bo naš konec. Še naprej bomo ena najpomembnejših

držav v mednarodni politiki. In to vsi vedo. Zato smo samozavestni.«

To je bil zadnji trenutek, ko se je bilo o perspektivah Evrope še možno pogovarjati kot o dilemah med svetovno super-silo in zbirko provincialnih preokupacij. Le dve leti kasneje sem se Davutoğluja spomnil, ko sem stal v Kairu na stičišču, kjer se ulica Talaat Harb izteče na trg Tahrir.

»Narod zahteva, Mubarak mora oditi,« so januarja 2011 skandirali na trgu. Zahtevali so polno reprezentacijo političnih sil v parlamentu, depolitizacijo policije in vojske, transparentne volitve in demokratično oblast. Zvenelo je kot oživitev razvoja evropske ideje v arabščini. Trg je bil poln ljudi, ki so prišli iz vseh četrti velemesta. Ignorirali prepoved zbiranja in policijsko uro. Na strani, ki gleda proti evropskemu središču mesta, je bila improvizirana bolnišnica, pred njo odri, na katerih so se cel dan vrstili politični govorniki opozicije, ki so na kose sekljali diktaturo predsednika Hosnija Mubaraka. Odstop so zahtevali advokati, ki so prišli na trg s svojim združenjem. Ob njih so bili sodniki, pisatelj Alaa al Aswany, skupaj z muslimanskimi brati iz četrti Imababa in sindikati tekstilnih delavk. Trg je vrvel od neskončne množice mladih, ki so prišli z univerz in s podeželja, ter starih aktivistov, ki so šli skozi zapore zaporednih režimov. Islamisti, socialisti in liberalci skupaj. Vsi z mobilnimi telefoni v rokah in profili na socialnih omrežjih. Kratka sporočila, slike in videe so pošiljali v Tunizijo, Libijo, Sirijo, Savdsko Arabijo in Irak. Egipt se je v svojih največjih demonstracijah srečal z modernostjo celotnega arabskega sveta. V državah Zahodne Evrope so govorili o moči »arabske ulice«, ves Bližnji vzhod pa je kazal podobo sveta z

razvitim javnim mnenjem, ki je temeljilo na časopisih, vsaj eni televizijski postaji, sindikatih, poklicnih združenjih in stotisočih študentih na fakultetah od Casablance do Adena. Na ulicah so bili tanki, ki pa se jih množice niso bale, ker so delovali zastarelo.

»Dovolj je bilo revščine,« je dejala Amra Hentavi, ki je stala ob tanku in se pogovarjala z vojaki. Na drugi strani trga je še vedno gorela imponantna zgradba, v kateri je bil sedež Mubarakove stranke. Gorela je že dva dni, ne da bi jo kdo gasil. »Nekdo bi moral poklicati gasilce,« je rekla mlada ženska, »ampak na katero številko, saj nobena ne deluje. Ali sploh še kaj deluje?« To je bilo vprašanje, ki si ga je že drugo noč postavljalo nekaj deset milijonov ljudi. Ali sploh še kaj deluje. Ima Mubarakov režim še kakšno številko? »Prišel sem iz Naserjevga mesta,« je povedal advokat Ajman Asar. »Na vsej poti ni bilo niti enega policista. Videl sem morda deset vojakov. Zelo malo. Kdo nas bo branil?«

V dveh nočeh je bilo v treh velikih mestih ubitih več kot sto ljudi. Zagorele so policijske postaje in državne zgradbe. Na trgu Tahrir pa je bilo vso nedeljo praznično vzdušje.

Na vogalu sem stal z urednikom državnega časopisa *Al Abram*. Hani Šukrala je položaj sklenil s tesnobno napovedjo: »Režim državo potiska v kaos, da bi lahko potem udarili z železno pestjo.«

Njegova ugotovitev je bila preroška. Po kratkem predahu kaotične demokracije je general Abdel Fatah el Sisi izpeljal vojaški udar in se dal oklicati za predsednika države. Med njim in Mubarakom je bila opazna razlika. Mubarak je kariero začel kot predsednik in končal kot tiran. El Sisi je kot tiran začel.

Vendar je bilo januarja 2011 vzdušje praznično. Revolucija je zajela eno najstarejših držav na svetu. Šukrala je bil najbolj prodoren analitik egiptovske družbe, kar sem jih poznal. Vprašal sem ga, kakšen misli, da bo odgovor Evropske unije na množične demonstracije, na katerih so uporabljali revolucionarno govornico.

Hani me je gledal, kot da ne razume vprašanja.

»Kaj bodo na to rekli v Bruslju?« sem ponovil.

Široko se je zasmeljal.

»Koliko ljudi misliš, da je tukaj?«

Rekel sem mu, da vsaj milijon.

»Tukaj je dva milijona ljudi,« je rekel. »Zagotovo se kdo sprašuje, kakšna bo reakcija Washingtona. Kdo morda pomisli na to, kaj bodo rekli v Londonu. Ti si edini, ki se sprašuje, kaj bo naredila Evropska unija.«

To je bolelo. Prišel sem iz države, ki je bila šele sedem let članica EU, pa so se v njej že slišale tožbe, da članstvo ni izpolnilo sanj o varnosti in blagostanju. Zaupanje, da bo Evropa popravila zločinski vtis iz vojne v Bosni in Iraku in s politično ofenzivo nastopila v revolucionarnem obdobju Bližnjega vzhoda, je bilo medlo. Ni znala razrešiti niti perifernega problema razmerij na Balkanu. Srbija je tam vodila politiko, v kateri je sosednje države razumela kot prehodne tvorbe. Načrt priključitve skoraj polovice Bosne in Hercegovine, cele Črne Gore in Kosova z mirom ali vojno je bil prav tako živ kot leta 1986. Vendar ni bilo mogoče verjeti, da bo Evropa svojo periferijo prepustila drugim.

»Boš videl, da se bo v Kairu prikazala lady Ashton,« sem

zagotovil prijatelju, ki je v meni že videl prebivalca kontinenta, ki je vzbujal vtis prelepega muzeja brez političnega vpliva v svetu in s težavami učinkovite politike na lastnem ozemlju. Catherine Ashton je bila visoka predstavnica Evropske unije za zunanjo politiko. Na njej je bilo, da pod zastavo Evropske unije vzpostavi stik z novimi političnimi silami, ki so preplavile ulice v vseh egiptovskih mestih, in presodi, kakšno vlogo bodo v preobratu v političnem režimu odigrali načelnik generalštaba general Mohamed Tantavi in egiptovska vojska. Šukrala se je zarotniško nasmehnil in odkimal. Evropa ne bo odigrala nobene vloge.

Že osemnajst dni kasneje se je potrdilo, da je imel prav. V Kairo ni prišla lady Ashton, ampak britanski premier David Cameron. Bil je prvi visoki svetovni politik, ki je obiskal generala Tantavija na njegovi novi funkciji vodje vojaškega sveta, ki je vladal Egiptu od 11. februarja, ko je vojska prevzela upravljanje z državo. Nove odnose z Egiptom ni oblikovala evropska politika, ampak separaten britanski interes. Postopno sesuvanje ustaljenih politik do Tunizije, Libije in Sirije niso spremljali iz Bruslja, ampak iz Washingtona in prestolnic evropskih držav, katerim se je zdelo, da morajo tam ščititi svoje partikularne interese. Tudi ko je leta 2015 kolaps državnih politik v državljanske vojne v Srednjo Evropo pripeljal milijon sirskih beguncev v spremstvu ljudi, ki so iskali Evropo na poti iz Afganistana, Irana in Iraka, Evropa ni imela ene migracijske politike, ampak 27.

Čez leta sem nekdanjega Mubarakovega zunanjega ministra Amra Muso vprašal, kako razumeti evropsko politiko do njegovega sveta in kako on razume Evropo. Leta 2018 je bil predsednik Arabske lige. Leto 2015 je bilo leto vzpona

predsodkov, zavračanja in tudi odkritega rasizma do Arabcev in Afričanov. Najbolj razgrete oblike zavračanja pa niso prišle iz tradicionalnih trdnjav dedičev kolonialnih sil, temveč iz Madžarske, Poljske, Slovaške in sorodnih držav nove Evrope.

»Dragi moj prijatelj, verjamem, da so bila ta čustva vedno prisotna,« je odgovoril. Zdaj so po njegovih izkušnjah samo stopila stopnico nižje. Med hladno vojno se je Evropa ukvarjala s polemiko med zahodnim in vzhodnim zavezništvom in ni bilo potrebe, da pridejo do izraza. Potem pa je nastopilo novo stoletje. Nov svetovni red.

»Nastal je cel kup čudnih teorij sveta. Konec zgodovine, spopad civilizacij, ameriško stoletje. Vse te teorije in koncepti so bili zelo približno, nemarno domišljeni. Polni so bili negativnih čustev in so prinašali negativne sklepe.

V to sta vpleteni Kitajska s svojim vzponom in vrnitev Rusije v svetovno politiko. Evropa je začela pokati po šivih. Ko se je vzhodna Evropa pridružila zahodni Evropi, je ostala vzhodna Evropa. Zahodna Evropa pa je bila še naprej zahodna Evropa. Zahod, na kratko. Nikoli se nista zares združili. Zato iz Poljske, Češke, Madžarske in drugih držav slišite popolnoma novo evropsko govorico. Nekaj v nizkih tonih, nekaj pa v zelo povišanih. Ta čustva so prišla na dan zato, ker je svet v stanju popolne zmede.«

V Tirani je Remzi Lani v istem času gledal proti Evropi z vedno večjo zaskrbljenostjo. Direktor albanskega medijskega inštituta je vsako jutro razgrnil politični zemljevid svojega sveta in na njem videl, kako ga vedno bolj potiskajo čez meje njegove periferije. Napovedoval je, da si Evropa s tem gradi lep problem. Od povsod sliši, da je Evropa polna.

V Albaniji s tem razumejo, da jih ni v Evropi, čeprav so na njenem zemljevidu.

»Pozabljene države na svojih zunanjih mejah lahko Evropa potisne v stran in jih prepusti komu drugemu, ker so njihovi problemi prezapleteni, da bi se z njimi produktivno ukvarjala. Lahko se obnaša kot imperij in okoli sebe postavi zid. Vendar se zaradi tega nobena ne bo premaknila od vrat. Tako kot države, ki jih kontinent sprejema za svoje, so prepričane, da so tudi same branik Evrope pred zunanjim svetom in da je njihovo mesto na drugi strani zidu.«

V Pragi je ekonomist Tomáš Sedláček ta pogled obračal, vendar je tudi on na koncu prišel do zidu. Avtor knjige *Ekonomija dobrega in zla* se rad poigrava s svojo znanostjo in ekonomske tokove analizira z biblijskimi zgodbami ali televizijskimi nadaljevanji. Po Pragi se vozi na električnem skiroju z enim samim kolesom. Moderen človek. V njegovem pogledu niso vzhodne države vstopile v EU, ampak je Evropa vstopila vanje. Premaknile se niso države, ki plujejo kot ladje. Premaknile so se meje Evrope, ki trdno stoji na mestu. Negotovost o tem, do kod se znajo meje premakniti, pa povzroča civilizacijsko nelagodje, ker brez jasnih meja kontinent tudi sam ne ve, kje na zemljevidu sveta se nahaja. Zato brez samozavesti posega čez svojo periferijo in se navznoter izgublja v neskončnih pogajanjih o svoji identiteti.

»Evropa zna dominirati svetu, pa se vseeno počuti, kot da ga izgublja. Evropa je poleg Avstro-Ogrske edini imperij, ki ima svoje sovražnike znotraj sebe. Veliko ljudi se boji Kitajske. Kitajci se Kitajske ne bojijo. Mnogo ljudi se boji Rusije, Rusi pa se je ne bojijo. Mnogi se bojijo Amerike. Kdaj ste srečali Američana, ki bi se bal Amerike? Nihče na svetu se

ne boji Evrope, samo Evropejci trepetajo pred njo. Bojimo se evropskih institucij, ker v njih ni demokracije, bojimo se izgube suverenosti in brisanja identitete. Same neumnosti. V istem letu smo slišali množice ljudi, ki so vzklikale Evropi. ‚Evropa, ti si prelepa.‘ Najprej so se oglasili iz Ukrajine. ‚Evropa, želimo si te in hočemo pripadati tebi.‘ V Ukrajini se je zgodila največja manifestacija za evropsko integracijo v zgodovini. Žal se je zgodila zunaj evropskih meja. Isto smo slišali od ljudi, ki so bežali iz Sirije. Evropa je lepa dežela, v kateri bi vsi radi živeli.«

Vprašanje je, zakaj se Evropa obnaša dvoumno, ko ostali svet hkrati sprejema kot svojega in zavrača njegove prebivalce. Njegov odgovor je, da zato, ker je zbegana. »Čakajte, čakajte. Občudujete nas? Ali ni tako, da so nas prišli uničiti? Dvojni angst, kot bi rekli Nemci. Strah zaradi občudovanja in strah, da nam bodo vzeli naš prostor. Če hočemo živeti v globaliziranem svetu, moramo vzeti za svoje vse dele globaliziranega sveta. To, kar zdaj doživljamo, ni nič v primerjavi s tem, kar bomo doživljali, če se realizirajo napovedi posledic segrevanja ozračja. Premiki prebivalstva bodo brutalni. Na krize se moramo navaditi. Pred dvajsetimi leti se nam je svet zdel prelep. Še 11. september je Evropo zgolj oplazil. Lepo se je širila in prosperirala. Potem so druga za drugo prišle finančna kriza, grška kriza in migrantska kriza zaradi vojn v naši sosesčini. Vse krize nas prevprašujejo, ali si bomo pomagali med seboj.«

Vojna v Ukrajini jo je razcepila ob vprašanju, kako pomagati napadenemu sosedu. Ob razrušenju Gaze in direktni obtožbi genocida je ohromela in se zatekla v gozd pravnih definicij.

Sedláček je svoj kontinent videl kot deželo iz *Igre prestolov*.

»Obstaja razsvetljeno kraljestvo, ki je obdano z zidom. Za tem zidom so Divježi in Oni. Divježi so človeška bitja, ki živijo v divjini, Oni pa so zombiji. Civilizirani svet lahko preživi le tako, da odpre vrata in spusti Divježe noter, zombije pa zadrži zunaj. Med kraljestvi in Divježi je vedno obstajala ta napetost. Če kraljestvom ne uspe pridobiti Divježev, bodo prišli Oni, uničili Divježe in jih spremenili v zombije in potem skupaj napadli kraljestva. Strategija je torej jasna. Divježe moramo spustiti čez zid, ker se borijo proti istemu sovražniku kot mi, zombije moramo zadržati zunaj in poraziti.«

Nihče pa se sam ne bo premaknil stran od vrat trdnjave. Ker je za zidom en cel kontinent, ostaja vprašanje vedno isto. Kakšno je naše darilo Evropi? Tolikšno kot naš prispevek k razvoju evropske ideje.

Ervin Hladnik Milharčič od leta 2006 dela kot novinar časopisa *Dnevnik*, kjer objavlja reportaže, intervjuje in dvotedensko kolumno. Konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let je delal na *Radiu Študent*, kasneje za *Mladino* poročal o samodestrukciji jugoslovanske federacije in do leta 1995 kot vojni dopisnik poročal iz vojn na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini in na Kosovu. Med leti 1995 in 2004 je bil za časopis *Delo* dopisnik iz Kaira, Jeruzalema in New Yorka. Po dveletnem urednikovanju *Sobotne priloge Dela* v *Dnevniku* in prilogi *Objektiv* zdaj objavlja reportaže in kolumne, ki gravitirajo proti državam vzhodne periferije Evropske unije. O jugoslovanskih vojnah je leta 1996 v Prištini pri založbi Zeri objavil knjigo *Lufta, paqia dhe liria* (Vojna, mir in svoboda), leta 2015 je pri založbi Il Saggiatore kot avtor sodeloval pri *La guerra dei dieci anni. Jugoslavia 1999–2001* (Desetletna vojna. Jugoslavija 1999–2001), leta 2009 pri Beletrini objavil *Pot na Orient*, leta 2007 zbirko kolumn *Spopad civilizacij za otroke*, leta 2009 pri založbi Modrijan *Kratke zgodbe o prihodnosti*.

